

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
UNIVERSITY OF PIRAEUS

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

Διπλωματική εργασία

« ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ »

Προσωπικά Στοιχεία Σπουδαστή:

Χρυσούλα Βασιλείου

ΑΜ:ΜΔΟ1704

Επιβλέπων καθηγητής:

Αριστείδης Χατζής

Πειραιάς, Δεκέμβριος 2020

Παράρτημα Β: Βεβαίωση Εκπόνησης Διπλωματικής Εργασίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, «Δίκαιο και Οικονομία» με τίτλο:

«ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ »

έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού προγράμματος ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου.

Υπογραφή Μεταπτυχιακής Φοιτήτριας

Όνοματεπώνυμο: Χρυσούλα Βασιλείου

Ημερομηνία: 21/12/2020

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Αριστείδη Χατζή που με ενέπνευσε με κάθε διάλεξη του από τα προπτυχιακά μου χρόνια ως φοιτήτρια μέχρι και σήμερα. Χωρίς την πολύτιμη καθοδήγηση του όχι μόνο δεν θα είχα καταφέρει να ολοκληρώσω την παρούσα διπλωματική εργασία αλλά δεν θα μου είχε δοθεί και η ευκαιρία να μελετήσω την οικονομική ανάλυση του δικαίου και να παρακολουθήσω το μεταπτυχιακό αυτό πρόγραμμα.

Table of Contents

<u>ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....</u>	<u>3 -</u>
<u>ABSTRACT.....</u>	<u>4 -</u>
<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....</u>	<u>5 -</u>
<u>1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....</u>	<u>9 -</u>
1.1 ΕΛΛΙΠΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑ.....	10 -
1.1.1 ΦΥΣΙΚΗ ΈΛΛΕΙΨΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ.....	11 -
1.2 ΑΓΟΡΑ ΟΡΓΑΝΩΝ	12 -
1.2.1 ΚΑΜΠΥΛΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΣΗΣ	12 -
1.3 ΚΟΣΤΟΣ.....	16 -
<u>2 ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ</u>	<u>20 -</u>
2.1 ΕΞΩΓΕΝΗ – ΕΝΔΟΓΕΝΗ ΚΙΝΗΤΡΑ	20 -
2.1.1 ΕΞΩΓΕΝΗ ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ Η ΔΩΡΕΑ ΟΡΓΑΝΩΝ	21 -
2.2 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ.....	22 -
2.2.1 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 1.....	23 -
2.2.2 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 2.....	25 -
<u>3 ΑΥΤΟΚΤΗΣΙΑ Η ΑΥΤΟΚΥΡΙΑΡΧΙΑ.....</u>	<u>33 -</u>
3.1 ΑΥΤΟΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΚΑΝΤ.....	33 -
3.2 ΑΥΤΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΛΟΚΚΕ	34 -
3.3 ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΚΚΕ ΣΕ ΑΚΡΑΙΑ ΜΟΡΦΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ.....	37 -
3.4 ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗ.....	38 -
3.5 ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ	40 -
3.5.1 ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΑΛΛΑΓΗ.....	39
3.5.2 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	43 -
<u>4 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ</u>	<u>43 -</u>
4.1 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΩΣ ΔΕΣΜΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	44 -
4.2 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΣΤΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ	45 -
4.2.1 ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΜΕ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.....	45 -
4.2.2 ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΧΩΡΙΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.....	49
4.3 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ POST MORTEM	52 -
4.3.1 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΚΑΙ Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΘΑΝΟΝΤΟΣ	52 -
4.3.2 ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΕΓΚΕΦΑΛΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ	55 -
4.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	56 -
4.4.1 ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.....	57 -
4.4.2 ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΝΕΚΡΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ	58 -
4.4.3 ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	59

5	<u>ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΈΝΝΟΜΟ ΑΓΑΘΟ.....</u>	- 60 -
5.1	"ΜΗ ΒΛΑΠΤΕΙΝ"	- 62 -
5.1.1	ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΒΟΛΗΣ	- 62 -
5.1.2	ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΒΟΛΗΣ.....	- 63 -
5.2	ΗΘΙΚΗ ΒΛΑΒΗ.....	- 64 -
5.2.2	Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΩΣ ΕΝΝΟΜΟ ΑΓΑΘΟ	- 66 -
5.3	ΑΣΥΜΜΕΤΡΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ.....	67
5.3.1	ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ ΚΑΙ ΤΡΑΦΦΙΚΙΝΓ	69
5.3.2	ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΔΥΝΑΤΩΝ ΩΣ ΕΝΝΟΜΟ ΑΓΑΘΟ – ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ..	70
5.4	ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗ ΩΣ ΒΑΣΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΛΙΑΘΕΣΗΣ	- 73 -
6	<u>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ</u>	- 75 -

Συντομογραφίες

Α.Κ.	ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ
ΕΓΔΕ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΩΝ ΕΥΡΕΣΙΤΕΧΝΙΑΣ
ΕΔΔΑ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΕΕ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΣΔΑ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΗΠΑ	ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ
ΚΙΑ	ΚΩΔΙΚΑΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΘ	ΜΟΝΑΔΑ ΕΝΤΑΤΙΚΗΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ
ΜΜΕ	ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ
ΠΚ	ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ
ΣΕΔΕ	ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΠΛΩΜΑΤΩΝ ΕΥΡΕΣΙΤΕΧΝΙΑΣ
DNA	DEOXYRIBONUCLEIC ACIDA (δε(σ)οξυριβο(ζο)νουκλεϊ(νι)κό οξύ)
UK	UNITED KINGDOM

Abstract

Η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη στην μελέτη του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος, ένα δικαίωμα το οποίο εξετάζεται στο παράδειγμα της εμπορίας οργάνων. Ειδικότερα, με τη μελέτη αυτή επιχειρείται η πρόταση μίας λύσης σε πρώτο στάδιο στο πρόβλημα του μεγάλου αριθμού ασθενών που περιμένουν στις λίστες αναμονής για μεταμόσχευση και σε δεύτερο στάδιο στο πρόβλημα της εκμετάλλευσης των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων οι οποίοι εξαναγκάζονται ουσιαστικά στην πώληση των οργάνων τους λόγω των δυσβάστακτων οικονομικών προβλημάτων. Η μελέτη αυτή συνηγορεί στη θέση πως η νομιμοποίηση του εμπορίου των οργάνων μπορεί να αποτελέσει μία αποτελεσματική λύση στα δύο παραπάνω ζητήματα. Η παραπάνω σκέψη ωθεί τον ερευνητή να μελετήσει το δικαίωμα του ανθρώπου να διαθέτει το σώμα του καθώς και τα όρια του δικαιώματος αυτού. Η ποινική απαγόρευση του εμπορίου οργάνων αποτελεί ένα φραγμό στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Συνεπώς, η εργασία επικεντρώνεται στην ερώτηση αν ο φραγμός αυτός ο οποίος τίθεται με την απαγόρευση είναι ανάλογος με το έννομο αγαθό που προστατεύεται από την απαγόρευση αυτή.

Εισαγωγή

Σε ποιον ανήκει το ανθρώπινο σώμα και ποιος μπορεί να αποφασίζει για το πως αυτό θα διατίθεται; Ίσως για πολλούς ανθρώπους η απάντηση στο ερώτημα αυτό να είναι απλή και αυτονόητη: το σώμα ενός ανθρώπου ανήκει σε αυτόν και μόνο και ο ίδιος αποφασίζει για το πως θα το διαθέσει. Όμως, στην πραγματικότητα η ερώτηση αυτή απαρτίζεται από υπό-ερωτήματα τα οποία ταλανίζουν τόσο τους φιλοσόφους όσο και τους νομικούς.

Υπό το πρίσμα της νομικής επιστήμης, η ερώτηση καθώς και η απάντησή της αξιώνει μία τριμερή διαίρεση. Το πρώτο σκέλος αφορά στο ζήτημα της ιδιοκτησίας του ανθρώπου πάνω στο σώμα του. Το δεύτερο σκέλος αναφέρεται στη διάθεση του σώματος που ορίζεται αποκλειστικά και μόνο από το άτομο. Τέλος, στο τρίτο σκέλος ορίζεται πως η απόφαση ή αλλιώς η συγκατάθεση συνιστά το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να διαθέτει τον εαυτό του. Πιο συγκεκριμένα υποδηλώνεται πως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στο ανθρώπινο σώμα είναι αυτό που επιτρέπει στο άτομο να διαθέτει το σώμα του, ενώ το πώς, το πού και το πότε η διάθεση αυτή θα λάβει χώρα εξαρτάται από τη βούληση του ιδιοκτήτη. Ζητήματα που λαμβάνονται όμως, στην παραπάνω περίπτωση ως δεδομένα αποτελούν ζητήματα τα οποία χρίζουν απόδειξης. Το πρώτο ζήτημα συνιστά αυτό της ιδιοκτησίας του ανθρώπινου σώματος. Το ζήτημα συνοψίζεται στο ερώτημα αν το ανθρώπινο σώμα αποτελεί αντικείμενο ιδιοκτησίας και στην περίπτωση που η απάντηση είναι θετική, το επόμενο εύλογο ερώτημα σχετίζεται με το πρόσωπο ή τα πρόσωπα τα οποία μπορούν να διεκδικήσουν δικαίωμα ιδιοκτησίας. Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα ήταν αδύνατο να είναι πλήρεις αν δεν προηγηθεί η ανάλυση της νομικής έννοιας της ιδιοκτησίας.

Η παρακάτω ανάλυση, λοιπόν, είναι αφιερωμένη στα ερωτήματα αυτά ενώ όσον αφορά στη διάθεση του ανθρώπινου σώματος, η ανάλυση επικεντρώνεται στην ποινική απαγόρευση της διάθεσης μερών του σώματος με χρηματικό αντάλλαγμα. Φυσικά, πριν γίνει οποιαδήποτε εξέταση του θέματος θα πρέπει, για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου από τον αναγνώστη, να προηγηθούν ορισμένοι σημαντικοί ορισμοί οι οποίοι θα χρησιμοποιηθούν για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

Αρχικά η έννοια της εμπορίας με βάση το εμπορικό δίκαιο διαφοροποιείται από την ποινική της ερμηνεία. Στην πρώτη περίπτωση, εμπορία ορίζεται ως η οργανωμένη, διαρκής και κατ' επάγγελμα δραστηριότητα ενός ατόμου που έχει ως στόχο την απόκτηση εισοδήματος.¹ Αντίθετα, ο ορισμός της εμπορίας κατά το ποινικό δίκαιο δόθηκε από την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου στην υπ' αριθμόν 1200/1976 απόφαση.² Το αδίκημα στην εν λόγω απόφαση ήταν το εμπόριο ναρκωτικών ουσιών. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, εμπορία κατά το ποινικό δίκαιο είναι η πραγματοποίηση ή διευκόλυνση της κυκλοφορίας, η αγορά προς μεταπώληση, η μεταφορά, η διαμετακόμιση (ναρκωτικών ουσιών) από άτομο σε άτομο για οποιαδήποτε αιτία, ακόμη και μη εμπορική, με μοναδική εξαίρεση την προσωπική χρήση.³ Στο γενικότερο πλαίσιο της εμπορίας ως έννοιας του ποινικού δικαίου εντάσσεται και η εμπορία ανθρώπων που ορίζεται ως η άμεση ή έμμεση ενθάρρυνση, μέσω του εξαναγκασμού ή κατάχρησης της ευάλωτης κατάστασης του θύματος, εισόδου ή διαμονής σε άλλο κράτος διαφορετικό από το κράτος μόνιμης κατοικίας του, με σκοπό την εκμετάλλευσή του, όπως για παράδειγμα την αφαίρεση των οργάνων των θυμάτων⁴. Σε κάποιες διεθνείς συνθήκες ο ορισμός είναι πιο συγκεκριμένος καθώς τιμωρούν τη στρατολόγηση, τη μεταφορά, την απόκρυψη ή την αποδοχή ανθρώπων με σκοπό την εκμετάλλευσή τους.⁵ Το μέσο εξαναγκασμού μπορεί να είναι η χρήση βίας, απειλής ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων, απαγωγής, απάτης, κατάχρησης εξουσίας ή εκμετάλλευσής

¹ Βασιλικό διάταγμα 2/14.5.1835 άρθρα 2 και 3· Παμπούκης (1990: 119).

² Ολομ. ΑΠ 1200/1976 Ποιν.Χρον ΚΖ. 447.

³ Ο ορισμός αυτός χρησιμοποιήθηκε σε μια σειρά από υποθέσεις βλ. Ολομ. ΑΠ 34/1994 ΝοΒ 43.79· ΣυμβΕφΑθ 2231/1994· βλ. ακόμα Χατζηκόστας (2005: 739), Πέιου (2019: 55 -56).

⁴ Ψήφισμα του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου σχετικά με τη σωματεμπορία [1999] ΟJ C 032/0088· Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου [2011] ΟJ L 101/1 (οδηγία περί σωματεμπορίας), άρθρο 2: στο άρθρο αυτό συμπεριλαμβάνεται και η αφαίρεση οργάνων ως στόχος της εκμετάλλευσής.

⁵ Πρωτόκολλο για την Αποτροπή, την Καταστολή και την Τιμωρία της Παράνομης Διακίνησης Προσώπων με σκοπό τη Σεξουαλική και Οικονομική Εκμετάλλευση, ιδιαίτερα Γυναικών και Παιδιών (ολοκληρώθηκε 15 Νοέμβριο του 2000, τέθηκε σε ισχύ 25 Δεκεμβρίου 2003) 2237 UNTS 319 (Πρωτόκολλο του Palermo) άρθρο 3, που επικυρώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το νόμο 3875/2010 (ΦΕΚ 158/Α/20-9-2010): Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και των τριών Πρωτοκόλλων αυτής και συναφείς διατάξεις· Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις ενέργειες ενάντια στην εμπορία ανθρώπων (ολοκληρώθηκε 16 Μαΐου 2005, τέθηκε σε ισχύ 1 Φεβρουαρίου 2008) 197 CETS 1 άρθρο 4 παράγραφος α και ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το νόμο 4216/ΦΕΚ Α 266/10.12.2013. Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων.

της ευάλωτης θέσης του θύματος αλλά και η παροχή ή λήψη αμοιβής με τη συγκατάθεση του ίδιου του θύματος.⁶

Σε αντίθεση με την εμπορία οργάνων, η νόμιμη δωρεά δεν ορίζεται μέσα στο νόμο περί μεταμόσχευσεων.⁷ Σύμφωνα με τις διατάξεις του αστικού κώδικα ως δωρεά ορίζεται η προσφορά ή η υπόσχεση προσφοράς από το δωρητή προς το δωρεοδόχο ενός περιουσιακού αντικειμένου που γίνεται χωρίς να υπάρχει κάποιο αντάλλαγμα.⁸ Τα ανθρωπινά όργανα όμως είναι αντικείμενα εκτός συναλλαγής – εφόσον το εμπόριο οργάνων απαγορεύεται - συνεπώς η απόκτηση τους δεν οδηγεί στην αύξηση των περιουσιακών στοιχείων του λήπτη. Γι' αυτό το λόγο οι μελετητές πιθανολογούν πως η λέξη δωρεά χρησιμοποιήθηκε από το νομοθέτη με σκοπό να τονίσει τον αλτρουιστικό χαρακτήρα της συναλλαγής (Κούρτης 2002: 3).

Ο τρίτος ορισμός ο οποίος αξίζει να σημειωθεί είναι η έννοια του οργάνου σε αντιδιαστολή με την έννοια του μοσχεύματος. Το όργανο είναι το μέρος του ανθρώπινου σώματος που σχηματίζεται από διάφορους ιστούς και διατηρεί τη δομή του, την αγγείωσή του και τη δυνατότητά του να αναπτύσσει φυσιολογικές λειτουργίες με σημαντικό επίπεδο αυτονομίας.⁹ Η έννοια αυτή διαφοροποιείται από την έννοια του μοσχεύματος. Το μόσχευμα αποτελεί το όργανο το οποίο έχει αφαιρεθεί από τον οργανισμό με σκοπό να χρησιμοποιηθεί για μεταμόσχευση.¹⁰

Χρησιμοποιώντας τους όρους αυτούς η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να αποδείξει πως η ποινική απαγόρευση της εμπορίας οργάνων ίσως να αποτελεί έναν υπερβολικό περιορισμό της ανθρώπινης αυτονομίας και κατ' επέκταση έναν υπερβολικό περιορισμό της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Όπως θα γίνει αντιληπτό μέσα από την ανάλυση ο άσκοπος αυτός περιορισμός συνιστά παραβίαση του Συντάγματος.

⁶ Πρωτόκολλο του Palermo (υπ. 5) άρθρο 3 (a) (b).

⁷ Νόμος 3984/2011 (ΦΕΚ 150/Α/27-6-2011): Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις (νόμος 2011 περί μεταμόσχευσης οργάνων) όπως τροποποιήθηκε από το νόμο Ν. 4075/2012 και ενσωματώνει στην ελληνική έννομη τάξη τις διατάξεις της Οδηγίας 2010/53/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται για Μεταμόσχευση [2010] OJ 207/14 (Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων).

⁸ Αστικός κώδικας άρθρο 496.

⁹ Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων, άρθρο 3 παρ. η.

¹⁰ Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων, άρθρο 3 παρ. ιγ.

Αρχικά βέβαια, αυτό που πρέπει να αναλυθεί είναι το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Σε ατομικό επίπεδο το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης εφάπτεται στο δικαίωμα στην αυτονομία. Στη φιλοσοφία του δικαίου η προσωπική αυτονομία νοείται ως απόρροια της ιδιοκτησίας που έχει ο άνθρωπος πάνω στο σώμα του. Το κεφάλαιο 3 της παρούσας ανάλυσης αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης και κριτικής εξέτασης της παραπάνω θεωρίας ενώ το κεφάλαιο 4 είναι αφιερωμένο στη μελέτη της ιδιοκτησίας του ανθρώπου πάνω στο σώμα του. Πιο συγκεκριμένα το κεφάλαιο 4 αποτελεί μια συγκριτική μελέτη του ισχύοντος νομικού πλαισίου των κρατών του Κοινοδικαίου σε συνδυασμό με το ευρωπαϊκό και ελληνικό νομικό πλαίσιο όσον αφορά στο θέμα ιδιοκτησίας του ανθρώπινου σώματος. Αποδεικνύεται συνεπώς πως η έμφυτη ελευθερία του ανθρώπου να διαθέτει το σώμα του έχει αναχθεί σε δικαίωμα ιδιοκτησίας. Όμως εφόσον η έμφυτη αυτή ελευθερία έχει αναχθεί σε δικαίωμα, είτε η νομοθετική είτε η δικαστική αρχή έχει αρμοδιότητα να προβεί στον περιορισμό του με στόχο την προστασία κάποιου ανώτερου αγαθού. Το κεφάλαιο 5 είναι αφιερωμένο στην εξέταση του ανώτερου αυτού αγαθού που ορίζεται ως το έννομο αγαθό με το οποίο ο νομοθέτης αιτιολογεί τον περιορισμό της ιδιοκτησίας του ανθρώπινου σώματος με την απαγόρευση διάθεσης των οργάνων έναντι χρηματικού ανταλλάγματος.

Αρχικά βέβαια θα πρέπει να εξεταστεί ο λόγος για τον οποίο θα ήταν συνετό να καταργηθεί η απαγόρευση. Ο λόγος αυτός συνοψίζεται στο μεγάλο αριθμό ασθενών που ζητούν μοσχεύματα και στον πολύ περιορισμένο αριθμό εθελοντών δωρητών. Όπως υποστηρίζεται από έναν μεγάλο αριθμό οικονομολόγων η εμπορία οργάνων θα μπορούσε να σώσει πολύ περισσότερες ζωές από την άποψη πως το εμπόριο θα εξισορροπούσε τη ζητούμενη με την προσφερόμενη ποσότητα μοσχευμάτων. Ο ρόλος, λοιπόν, των κεφαλαίων 1 και 2 είναι να δείξει πως η κοινωνία έχει μεγαλύτερο συμφέρον να αποπoinικοποιήσει την εμπορία οργάνων, διότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στη μείωση του προαναφερόμενου ελλείμματος.

1 Οικονομική Προσέγγιση

Αν κάποιος επιχειρήσει να ανατρέξει στη βάση του προβλήματος, θα διαπιστώσει πως αυτό ανάγεται στο γεγονός πως η προσφερόμενη ποσότητα μοσχευμάτων δεν επαρκεί για να καλύψει τη ζητούμενη. Μάλιστα αξίζει να σημειωθεί πως, στη χώρα μας παρατηρήθηκε πτώση των ζωντανών αλλά και αποθανόντων δοτών με αποκορύφωμα την πτώση από 172 μεταμοσχεύσεις το 2018 σε 70 το 2019 (Καραγιαννοπούλου 2019). Η υπάρχουσα εθελοντική προσφερόμενη ποσότητα είναι ελάχιστη σε σχέση με τον αριθμό των ασθενών (Crepelle 2106: 20-24). Επιπλέον, οι πιθανότητες μείωσης του μεγάλου αριθμού ατόμων που χρίζουν άμεσης ανάγκης για μεταμόσχευση είναι λιγοστές, δεδομένου ότι για ένα σημαντικό ποσοστό ασθενών, η μεταμόσχευση είναι μονόδρομος και η αιμοκάθαρση αποτελεί ανίσχυρο υποκατάστατο (Bowden 2013: 453-456). Συνεπώς, λόγω του περιορισμένου αριθμού μεταμοσχεύσεων ετησίως (Bender et al. 2018: 579-581), περιορίζεται και ο αριθμός των ενεργών μεταμοσχευτικών κέντρων καθώς επίσης και αυτός του εξειδικευμένου προσωπικού. Όλα τα παραπάνω συντελούν στη δημιουργία μίας παράνομης αγοράς, στην οποία το κομμάτι της ζητούμενης ποσότητας καλύπτεται από τα οικονομικά κατωτέρα στρώματα του πληθυσμού, είτε μέσω του εξαναγκασμού είτε έναντι ελάχιστης χρηματικής αμοιβής.¹¹ Το γεγονός αυτό θα συντελούσε στην εξαγωγή του συμπεράσματος πως οι αγοραστές αγοράζουν τα όργανα σε πολύ χαμηλή τιμή. Κι όμως κάτι τέτοιο απέχει πολύ από την πραγματικότητα αν αναλογιστεί κανείς πως τις περισσότερες χρηματικές απολαβές αποκομίζουν οι μεσάζοντες και όχι οι δότες. Αλώστε δεν είναι σπάνιες οι φορές που οι δότες εξαπατώνται και δε λαμβάνουν ποτέ την αμοιβή στην οποία είχαν εξαρχής συμφωνήσει (TVXS 2017).

¹¹ Βλ. Forsyth (2017), TVXS (2017), Παπαδόπουλος (2017a, 2017b), Χατζηβασίλης (2018), CNN Greece (2018). Ενδεικτικά αναφέρονται δημοσιεύματα εφημερίδων που συνηγορούν στο ότι οι δότες – πωλητές οργάνων προέρχονται από χώρες στις οποίες το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού ζει κάτω από το όριο της φτώχειας όπως Ινδίες ή το Κόσοβο και την Κόστα Ρίκα.

Η ποινική απαγόρευση του εμπορίου ανθρωπίνων οργάνων δεν αποτέλεσε τον επιθυμητό ανασταλτικό παράγοντα στο πρόβλημα του εξαναγκασμού των οικονομικά ασθενέστερων. Αντίθετα, όπως θα αποδεχθεί στις παρακάτω γραμμές ίσως η λύση του νομοθέτη να αποτελεί τροχοπέδη στην προσπάθεια αρχικά της εξάλειψης της παράνομης αγοράς και εν συνέχεια στην προσπάθεια εξεύρεσης περισσότερων διαθέσιμων μοσχευμάτων.

1.1 Ελλιπής προσφορά

Το ενδεχόμενο εξάλειψης του ελλείμματος διερευνάται με βάση τις αίτιες που το δημιουργούν. Όπως αναφέρεται παραπάνω το πρόβλημα εμφανίζεται εξαιτίας της σπανιότητας των εθελοντών - δωρητών καθώς επίσης κι από μία σειρά άλλων παραγόντων (Bilgel 2011: 7-10).

Μία εκ των αιτιών αποτελεί μεταξύ άλλων και η απαγόρευση εμπορίας οργάνων δια νόμου.¹² Η ποινικοποίηση του εμπορίου οργάνων αποτελεί τροχοπέδη στην προσφορά εξωγενών κινήτρων – στους πιθανούς δότες ή σε περίπτωση θανάτου στους συγγενείς των αποθανόντων - σε αντάλλαγμα με ανθρώπινα μέλη από ζώντες και αποθανόντες δότες.

Επιπλέον υπάρχουν αρκετά προβλήματα οργάνωσης που αναφέρονται κυρίως στις ανεπαρκείς νοσοκομειακές μονάδες και στο μη άρτια καταρτισμένο προσωπικό που τις συγκροτεί (Bilgel 2011: 9). Τα παραπάνω παρακωλύουν τις διαδικασίες που προηγούνται της μεταμόσχευσης. Πιο συγκεκριμένα, συνήθως υπάρχει σημαντική απώλεια χρόνου μέχρι τη διαπίστωση του εγκεφαλικού θανάτου ή τη διενέργεια των απαραίτητων εξετάσεων ώστε να διαπιστωθεί πως οι δότες δεν είναι φορείς ασθενειών (Bilgel 2011: 7). Σύμφωνα με ιατρικές μελέτες, ένα μόσχευμα έχει διάρκεια ζωής περίπου 48 με 72 ώρες όσον αφορά το νεφρό και

¹² Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοιατρική (Σύμβαση του Οβιέδο) (1999) 164 CETS 1, άρθρο 2 η οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το νόμο 2619/1998.

κατά προσέγγιση 24 με 48 ώρες όσον αφορά το ήπαρ (Becker & Elias 2007: 16, Κωστάκης 2019). Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως όσο περνάνε οι ώρες, το μόσχευμα εξασθενεί με αποτέλεσμα να μειώνονται οι πιθανότητες επιτυχίας της μεταμόσχευσης (Bilgel 2011: 9). Επιπλέον ελλείπει ειδικών ψυχολόγων και γιατρών, πολλές φορές η έγκριση των συγγενών του αποθανόντος, για τη μετά θάνατον δωρεά, αποδεικνύεται μια δύσκολη, χρονοβόρα και πολλές φορές ατελέσφορη διαδικασία (Goodwin 2007: 621).

Τέλος, το πρόβλημα που μειώνει σημαντικά την προσφορά ανάγεται στο φόβο των υποψήφιων δωρητών. Ο φόβος αυτός έγκειται στην πιθανότητα πρόωρης διάγνωσης του θανάτου με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων για μεταμόσχευση (Bilgel 2011: 9).

1.1.1 Φυσική Έλλειψη Προσφοράς

Σύμφωνα με τον Jon Elster (1999: 21), η έλλειψη ενός προϊόντος διακρίνεται σε ισχυρή φυσική έλλειψη, αδύναμη φυσική έλλειψη, εν μέρει φυσική έλλειψη και τέλος σε τεχνητή έλλειψη. Η ισχυρή φυσική έλλειψη συναντάται όταν η αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας είναι αδύνατη. Αδύναμη φυσική έλλειψη ονομάζεται η έλλειψη η οποία μπορεί να μειωθεί λόγω αύξησης της προσφερόμενης ποσότητας, όμως η αύξηση αυτή δε μπορεί να φτάσει σε επίπεδο κάλυψης της καθολικής ζητούμενης ποσότητας. Με τον όρο εν μέρει φυσική έλλειψη εννοείται μια κατάσταση στην οποία η προσφερόμενη ποσότητα θα μπορούσε να φτάσει στα επίπεδα της ζητούμενης μόνο δια μέσω του εξαναγκασμού. Τέλος, υπάρχει και η τεχνητή έλλειψη, δηλαδή μια κατάσταση έλλειψης στην οποία η προσφερόμενη ποσότητα θα μπορούσε να αυξηθεί ώστε να καλύψει τη ζητούμενη μόνο αν ο νόμος το επιτρέψει (Elster 1993: 50-70, Bilgel 2011: 5-6).

Σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, στην περίπτωση των μοσχευμάτων που προέρχονται από πτωματικούς δότες υπάρχει αδύναμη φυσική έλλειψη. Αυτό εξηγείται από το μικρό ποσοστό πιθανοτήτων θανάτου ενός οργανισμού κάτω από τέτοιες συνθήκες οι οποίες καθιστούν τα όργανα κατάλληλα για μεταμόσχευση. Στην περίπτωση των

μοσχευμάτων προερχόμενων από ζώντες δότες, υπάρχει εν μέρει φυσική έλλειψη, που σημαίνει πως η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης μπορεί να επιτευχθεί μέσω του εξαναγκασμού. Ο εξαναγκασμός αυτός δεν παραπέμπει στην αρνητική έννοια του όρου αλλά στην προσφορά εξωγενών κίνητρων όπως χρηματική αμοιβή ή ακόμα και φορολογική απαλλαγή για τους ζώντες δότες.

1.2 Αγορά οργάνων

Σύμφωνα με το βραβευμένο με Νόμπελ καθηγητή του πανεπιστημίου του Σικάγο, Gary Becker, αν δεν υπήρχε η ποινική απαγόρευση του εμπορίου οργάνων, η διαφορά ανάμεσα στον αριθμό των εν αναμονή για μεταμόσχευση ασθενών και των διαθέσιμων προς μεταμόσχευση οργάνων θα ήταν ίση με το μηδέν (Becker & Elias 2007: 9-10). Ο ίδιος εκτιμά, επιπλέον πως η αξιοσημείωτη έλλειψη μοσχευμάτων, απόρροια του αλτρουιστικού συστήματος, αποτελεί την αιτία ανάδειξης καρτέλ – αποτελούμενο από τους νόμιμους αρμόδιους φορείς που εμπλέκονται στη διαδικασία της μεταμόσχευσης – το οποίο ρυθμίζει αυθαίρετα την τιμή της (Becker & Elias 2007: 35).

1.2.1 Καμπύλη προσφοράς και ζήτησης

Η ενότητα 1.2.1 είναι αφιερωμένη στη γραφική καταγραφή της θεωρίας του Becker (Becker & Elias 2007). Στο διάγραμμα A1 φαίνεται η γραφική παρουσίαση του προβλήματος, με τον οριζόντιο άξονα να αντιπροσωπεύει τον αριθμό των μεταμοσχεύσεων και τον κάθετο άξονα το συνολικό κόστος μιας μεταμόσχευσης.

Υπό την ποινική απαγόρευση πώλησης μοσχευμάτων, στο συνολικό κόστος δεν περιλαμβάνεται το κόστος του οργάνου καθώς αυτό είναι δια νόμου ίσο με το μηδέν. Συνεπώς στο σημείο A του διαγράμματος A1, το κόστος του οργάνου είναι μηδέν. Ο ίδιος ο Becker υπολόγισε πως το μέσο κόστος μίας μεταμόσχευσης ισούται με 160.000 δολάρια (Becker & Elias 2007: 6). Στο κόστος αυτό συμπεριλαμβάνεται το κόστος της επέμβασης, της

φαρμακευτικής αγωγής, των εξετάσεων, της αιμοκάθαρσης και του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού κ.α. (Becker & Elias 2007: 6, Mahoney 2009: 27). Στο διάγραμμα A1 υπάρχει μία αντίστροφη αρνητική σχέση μεταξύ της ζητούμενης ποσότητας μοσχευμάτων και της τιμής. Το φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός πως όσο μειώνεται το κόστος τόσο αυξάνεται η ζητούμενη ποσότητα. Όπως κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει το μεγαλύτερο ποσοστό ασθενών αποτελούν άτομα, τα έξοδα της μεταμόσχευσης των οποίων καλύπτονται από τους κρατικούς ασφαλιστικούς φορείς. Συνεπώς οι αυξομειώσεις της τιμής δε θα έπρεπε να επηρεάζουν τη ζητούμενη ποσότητα. Παρά ταύτα, υπό το καθεστώς απαγόρευσης της πώλησης, η μείωση της ζητούμενης ποσότητας, λόγω της αύξησης της τιμής οφείλεται προφανώς στην αδυναμία των κρατικών ή ιδιωτικών ασφαλιστικών ταμείων να εγκρίνουν μεγάλο αριθμό ασθενών για μεταμόσχευση. Συνεπώς, η ποινική απαγόρευση στο εμπόριο των οργάνων στερεί τη δυνατότητα σε κάποιον ασθενή να καλύψει ο ίδιος τα έξοδα της επέμβασής του (Frederick 2010: 2-5).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στο σημείο A του A1 η τιμή του μοσχεύματος ισούται με το μηδέν. Αυτό που παρατηρείται, σύμφωνα με τον Becker είναι πως στο σημείο με μηδενική τιμή μοσχεύματος, η καμπύλη της προσφοράς είναι τελείως ανελαστική, διότι μια αύξηση της τιμής αφήνει αμετάβλητη την προσφερόμενη ποσότητα καθώς δεν υπάρχει πληρωμή για το δότη αλλά η τιμή αυξάνεται λόγω του κόστους επέμβασης (πληρωμή γιατρών, φαρμάκων, νοσοκομείου – όπως αναφέρθηκε παραπάνω) με αποτέλεσμα τη δημιουργία ελλείμματος ανάμεσα στην προσφερόμενη ποσότητα S και την ζητούμενη ποσότητα D (A - C). Το σημείο τομής SD που παρουσιάζεται στο διάγραμμα δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί διότι με την απαγόρευση της πώλησης, η τιμή της μεταμόσχευσης παραμένει σταθερή. Το σημείο τομής τους, όμως, χρίζει ιδιαίτερης προσοχής διότι δείχνει την τιμή στην οποία ένα μόσχευμα πωλείται στην παράνομη αγορά. Όπως γίνεται φανερό στην παράνομη αγορά, η τιμή του οργάνου αυξάνεται στο ένα τρίτο της τιμής της μεταμόσχευσης, για το λόγο

ότι υπάρχουν άτομα που διαθέτουν χρήματα ώστε να καλύψουν το ανάλογο υψηλό κόστος και να αποφύγουν την αναμονή ή ακόμα και την επιδείνωση της ασθένειας (Becker & Elias 2007: 6-13). Βέβαια η αύξηση αυτή της τιμής πρέπει να αξιολογηθεί με βάση τις υπηρεσίες που προσφέρονται στο παράνομο εμπόριο, οι οποίες δεν αγγίζουν ούτε στο ελάχιστο των κανόνων που πρέπει να τηρούνται, όπως για παράδειγμα την απαραίτητη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που πρέπει να λαμβάνουν οι δότες μετά και πριν την εγχείρηση καθώς και επίσης την τήρηση των κανόνων υγιεινής (Crepelle 2016: 80, Bowden 2013: 478). Σύμφωνα με μαρτυρίες που γίνονται γνωστές είτε μέσω των ΜΜΕ είτε μέσω στατιστικών αναλύσεων, μεγάλο ποσοστό ανθρώπων οι οποίοι προσέφεραν όργανα του σώματος τους με χρηματικό αντάλλαγμα δια μέσου της παράνομης αγοράς το μετάνιωσαν λόγω της ανύπαρκτης μετεγχειρητικής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης που οδήγησε στην αισθητή μείωση της ποιότητας της ζωής τους (Becker & Elias 2007: 6-10, Παπαδόπουλος 2017).

Σε μία υποθετική αύξηση της τιμής της συνολικής μεταμόσχευσης της τάξεως των 15.200 δολαρίων, που υποθετικά θα αντιστοιχούσαν στο κόστος του μοσχεύματος, το συνολικό κόστος της μεταμόσχευσης ανέρχεται στα 175.200 δολάρια (Becker & Elias 2007: 19). Στο υποθετικό παράδειγμα που αναφέρεται παραπάνω λαμβάνεται υπόψιν πως με λογικά κριτήρια ένα σημαντικό ποσοστό ανθρώπων που πωλούν ήδη τα όργανα τους στην παράνομη αγορά θα προτιμήσει να στραφεί προς τη νόμιμη αγορά, λόγω της μεγαλύτερης ασφάλειας που αυτή προσφέρει τόσο στο κομμάτι της εγχείρησης, λόγω της μείωσης του ρίσκου της αποτυχίας της επέμβασης, όσο και στο στάδιο μετά την εγχείρηση. Αυτό συμβαίνει διότι στο χειρότερο σενάριο αποτυχίας της επέμβασης ο δότης έχει εξασφαλισμένη χρηματοδοτούμενη από το κράτος ιατροφαρμακευτική περίθαλψη καθώς επίσης και άλλα κοινωνικά δικαιώματα τα οποία θα απολάμβανε σε περίπτωση ασθένειας (π.χ. αναπηρική σύνταξη κ.α.). Επιπλέον, οι αρμόδιοι φορείς οφείλουν να πληρούν τους κανόνες υγιεινής διότι οποιοδήποτε σοβαρό λάθος τους καταλογίζεται.

Υπολογίζεται πως η ομάδα των εν ζωή δοτών μπορεί να επιφέρει θεαματικά αποτελέσματα στην καταπολέμηση του ελλείμματος που έχει δημιουργηθεί (Becker & Elias 2007: 13). Αυτό συμβαίνει γιατί όπως προαναφέρθηκε τα μοσχεύματα από νεκρούς δότες τις περισσότερες φορές δεν είναι κατάλληλα για μεταμόσχευση. Συνεπώς παρατηρείται μια αύξηση στην προσφορά μοσχευμάτων ($S \rightarrow S^*$) η οποία μειώνει κατά πολύ το έλλειμμα προσφοράς και ζήτησης.

Φυσικά, η μελέτη του διαγράμματος A1 θα ήταν ελλιπείς, σε περίπτωση που δεν εξετάζονταν το σημείο C της γραφικής παράστασης. Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται το χαμηλότερο δυνατό κόστος της μεταμόσχευσης, με κόστος μοσχεύματος ίσο με το μηδέν. Το σημείο αυτό αντιπροσωπεύει ένα καθεστώς ισχυρού κρατικού πατερναλισμού που αγγίζει τα όρια της απολυταρχίας. Πιο συγκεκριμένα η πραγμάτωση του σημείου αυτού απαιτεί από το κράτος θέσπιση νόμου με διατάξεις που καθιστούν όλους τους πολίτες μετά θάνατον δωρητές, χωρίς να είναι απαραίτητη προϋπόθεση η συγκατάθεση των ιδίων ή των συγγενών τους. Το διάγραμμα δείχνει πως υπό ένα τέτοιο καθεστώς, ο αριθμός των μεταμοσχεύσεων θα αυξάνονταν και συνεπώς το συνολικό κόστος θα μειώνονταν λόγω του ότι νέοι παράγοντες (όπως π.χ. περισσότεροι εξειδικευμένοι γιατροί / μεγαλύτερος αριθμός μεταμοσχευτικών κέντρων) μετατρέπουν την «αγορά» σε ανταγωνιστική.

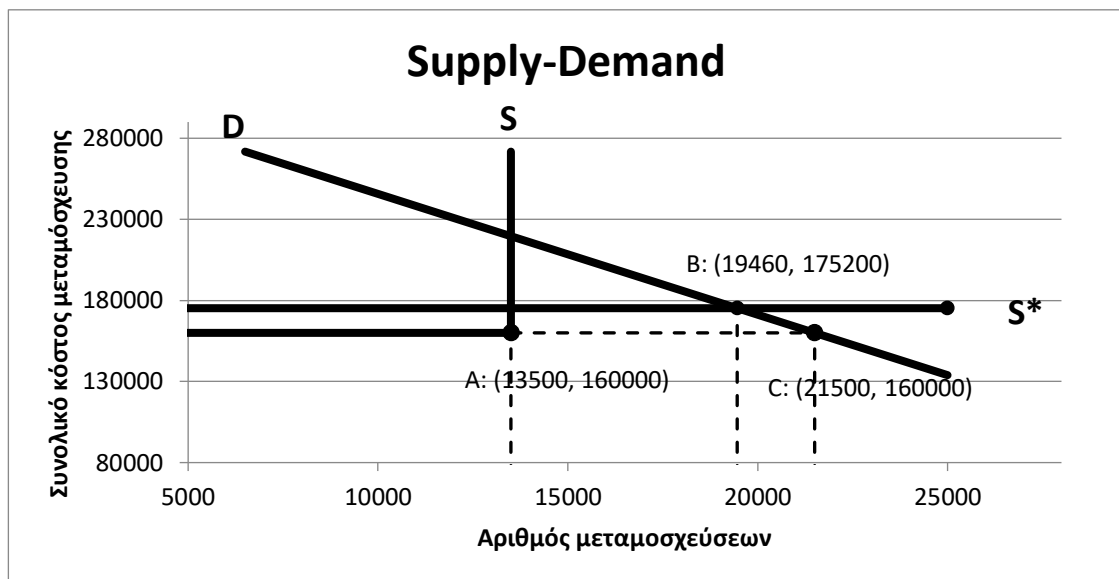
Πέραν από τις προαναφερθείσες υποθέσεις, το ουσιαστικότερο κέρδος από την αύξηση της τιμής του μοσχεύματος είναι ότι η μέχρι τώρα τελείως ανελαστική καμπύλη S της προσφοράς μετατρέπεται σε ελαστική S^* . Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ελαστικότητα της προσφοράς με μηδενικό κόστος μοσχεύματος είναι αντίστοιχα ίση με το μηδέν. Όμως σύμφωνα με τους υπολογισμούς του διαγράμματος A1, με την αύξηση της τιμής του μοσχεύματος κατά 15.200 δολάρια η ελαστικότητα της προσφοράς είναι ίση με 3,98 (Becker & Elias 2007: 19).

Demand Elasticity = -1

- $Q_0 = 13500$

- $Q_1 = 19460$
- $Q_2 = 21500$

Το διάγραμμα (A1) που προκύπτει είναι:

Becker & Elias (2007: 19)

Στην υποτιθέμενη μεταβολή του κόστους του μοσχεύματος

$$\text{Supply Elasticity} = \% \Delta Q \text{ Supply} / \% \Delta P = 3,98$$

1.3 Κόστος

Στις ενότητες 1.1 και 1.2 του πρώτου κεφαλαίου παρατηρήθηκε το γεγονός πως όσο το κόστος αυξάνεται η ζητούμενη ποσότητα μειώνεται (Frederick 2010: 2). Αυτό σημαίνει πως μόλις η συνολική τιμή της εγχείρησης αυξηθεί, λόγω της αγοράς του οργάνου, η ζητούμενη ποσότητα αυτομάτως θα μειωθεί. Συμπερασματικά, αυτό σημαίνει πως η επιβολή τιμής στα

ανθρωπινά όργανα έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνει την προσφορά αλλά να μειώνει την ζητούμενη ποσότητα. Συνεπώς η λύση της αγοράς των οργάνων, υπό το πρίσμα του παραπάνω συμπεράσματος, δε θα ήταν αποτελεσματική καθώς είναι πιθανό να εκτοπίσει από την αγορά μεγάλο ποσοστό ασθενών οι οποίοι δεν είναι οικονομικά ευκατάστατοι. Στις παρακάτω γραμμές θα γίνει μια προσπάθεια κατάρριψης του παραπάνω επιχειρήματος ως αβάσιμου.

Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως σε αντίθεση με την προσφορά, η οποία σύμφωνα με το παραπάνω διάγραμμα παρουσιάζει ελαστικότητα, η καμπύλη της ζήτησης παρουσιάζει μεγάλη ανελαστικότητα. Αναλυτικότερα, δεδομένου του εμπορίου, η ζητούμενη ποσότητα ως προς τα ανθρώπινα όργανα δεν είναι πιθανό να μειωθεί ουσιαστικά λόγω αύξησης της τιμής και μπορεί ακόμα να παραμείνει ανεπηρέαστη σε σχέση με μία μέση προς χαμηλή αύξηση του κόστους. Αυτό συμβαίνει διότι σε αρκετές περιπτώσεις η μεταμόσχευση είναι μονόδρομος ενώ σε περιπτώσεις όπως αυτές του νεφρού η αιμοκάθαρση αποτελεί ένα ανίσχυρο υποκατάστατο.

Πολλοί μελετητές εκτιμούν πως όταν η προσφορά αυξηθεί, η τιμή της μεταμόσχευσης καθώς και του οργάνου θα μειωθεί (Mahoney 2009: 28, Bilgel 2011: 51). Η άποψη αυτή στηρίζεται στη θεωρία των οικονομιών κλίμακας. Σύμφωνα με την οικονομική αυτή θεωρία το κόστος μειώνεται όσο η παραγωγή αυξάνεται, διότι με την αύξηση της παραγωγής, αυξάνεται και η τεχνολογική καινοτομία, η οποία καθιστά λιγότερο εμπείρους χειρουργούς ικανούς να κάνουν μεταμοσχεύσεις και περισσότερα μεταμοσχευτικά κέντρα κατάλληλα να προσφέρουν τέτοιου είδους υπηρεσίες. Στην περίπτωση, συνεπώς, των οργάνων η αύξηση του αριθμού των μεταμοσχεύσεων ισούται με την αύξηση του αριθμού των φορέων που προσφέρουν αυτές τις υπηρεσίες σε μια ανταγωνιστική αγορά. Η αύξηση λοιπόν του κόστους ελέγχεται από την ίδια την αγορά μέσω του ανταγωνισμού (Mahoney 2009: 28).

Η παραπάνω θεωρία ελέγχου της τιμής από την αγορά για να είναι εφαρμόσιμη απαιτεί την ύπαρξη μιας ανταγωνιστικής αγοράς. Αντιθέτως, η ύπαρξη μονοπωλίου οδηγεί στον

καθορισμό μιας αυθαίρετα υψηλής τιμής, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της ζητούμενης ποσότητας (Bilgel 2011: 51). Στη συγκεκριμένη περίπτωση εμπορίας οργάνων δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί η εμπλοκή ενός τρίτου εξειδικευμένου φορέα με κατάρτιση σε τεχνικά θέματα όπως η εύρεση ιστοσυμβατότητας. Η εμπλοκή ενός τρίτου φορέα καταδεικνύει ένα μοντέλο αγοράς το οποίο παραπέμπει περισσότερο σε ένα μοντέλο μονοπωλιακής αγοράς. Παράδειγμα αποτελεί η αμερικανική νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1984 από το Αμερικανικό Κοινοβούλιο.¹³ Φυσικά η νομοθετική αυτή πράξη αναφέρεται σε ένα σύστημα το οποίο βασίζεται εξ' ολοκλήρου στον αλτρουισμό και κατ' επέκταση η τιμή των οργάνων ισούται με το μηδέν. Παρά ταύτα μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα για τη σύσταση και τον τρόπο λειτουργίας ενός νόμιμου μεσάζοντα. Η νομοθεσία αυτή υποδεικνύει τη θέσπιση ενός αρμόδιου φορέα ανά γεωγραφική περιοχή ενώ ο εκάστοτε φορέας αποτελεί μέρος ενός δικτύου. Λειτουργώντας πλέον ως δίκτυο οι φορείς αυτοί αναλαμβάνουν την αποστολή να φέρνουν σε επαφή δότες και παραλήπτες ο οποίοι παρουσιάζουν μεγάλο ποσοστό ιστοσυμβατότητας από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Τα δικαιώματα του φορέα στο εκάστοτε μόσχευμα μπορούν να μεταβάλουν την αγορά από ανταγωνιστική σε μονοπώλιο. Πιο συγκεκριμένα αν οι φορείς αυτοί κατέχουν αποκλειστικά δικαιώματα πάνω στα όργανα προς μεταμόσχευση τότε η αγορά χαρακτηρίζεται μονοπώλιο. Από την άλλη μεριά όσο περισσότερα δικαιώματα έχουν οι δότες σχετικά με τη διάθεση των οργάνων τους τόσο περισσότερο η αγορά κλείνει προς το ανταγωνιστικό μοντέλο.

Σε μία τέτοια ανταγωνιστική αγορά η τιμή ορίζεται από το άθροισμα ορισμένων παραγόντων. Ο πρώτος εκ των παραγόντων αυτών είναι αν το μόσχευμα προέρχεται από ζωντανό ή νεκρό δότη (Becker & Elias 2007: 18). Τα μοσχεύματα που προέρχονται από ζωντανούς δότες αρχικά τείνουν να υπερέχουν ποιοτικά από αυτά των αποθανόντων, καθώς στην περίπτωση του ζωντανού δότη δεν υπάρχει πίεση χρόνου και συνεπώς φθορά του

¹³ US National Organ Transplant Act (1984) (NOTA) βλ. Bilgel (2011: 36 -38).

οργάνου, που σημαίνει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας της μεταμόσχευσης και μεγαλύτερο ποσοστό ζωής για τους μεταμοσχευθέντες καθώς και μικρότερες πιθανότητες απόρριψης του μοσχεύματος. Πιο συγκεκριμένα, τα μοσχεύματα που προέρχονται από ζώντες δότες έχουν τα παρακάτω πλεονεκτήματα:

- 1) απουσία δυσλειτουργιών κατά τη συντήρηση του πτωματικού δότη στη ΜΕΘ
- 2) ελαχιστοποίηση των δυσλειτουργιών κατά τη χειρουργική αφαίρεση του μοσχεύματος, για το λόγο πως πρόκειται για υγιή δότη
- 3) τέλος υπάρχει μείωση του χρόνου ψυχρής ισχαιμίας του μοσχεύματος, καθώς η μεταμόσχευση λαμβάνει χώρα αμέσως μετά την αφαίρεση του οργάνου (Κωστάκης 2005).

Όσον αφορά τους ζωντανούς δότες στους παράγοντες που επηρεάζουν την τιμή προστίθενται το ρίσκο θανάτου και ο κίνδυνος τραυματισμού κατά την εγχείρηση, ο χρόνος που απαιτείται για την ανάρρωση μετά την εγχείρηση καθώς επίσης και ο χρόνος στον οποίο ο δότης δε θα είναι σε θέση να εργαστεί αλλά και η μετ' έπειτα μείωση της ποιότητας ζωής του (Crepelle 2016: 36). Λαμβάνοντας υπόψιν τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν, το κόστος ενός μοσχεύματος νεφρού όπως υπολογίστηκε από οικονομολόγους ερευνητές αντικατοπτρίζει το 9,5% της συνολικής τιμής μίας μεταμόσχευσης (Becker & Elias 2007: 9-12).

Το κόστος, λοιπόν, του μοσχεύματος δεν είναι πιθανό να εκτοπίσει από την αγορά μεγάλο ποσοστό ασθενών οι οποίοι δεν είναι οικονομικά ευκατάστατοι. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως το κόστος, όπως αποδείχτηκε παραπάνω, έχει μικρές πιθανότητες να αυξηθεί και αυτό λόγω της αύξησης της προσφερόμενης ποσότητας.

Το αντικείμενο μελέτης της πρώτης αυτής ενότητας αποτελεί την απάντηση στο ερώτημα κατά ποσό η αγορά θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα του ελλείμματος μοσχευμάτων, το οποίο αποτελεί και την αιτία του μεγάλου ποσοστού ασθενών αλλά και θανάτων. Τα μέχρι τώρα δεδομένα συνηγορούν στο συμπέρασμα πως η αγορά μπορεί να

προσφέρει λύση στο έλλειμμα που έχει δημιουργηθεί. Σύμφωνα με μερικούς μελετητές, που θα αναφερθούν στο επόμενο κεφάλαιο, η οικονομική ανάλυση του προβλήματος οφείλει να λάβει υπόψη, ώστε να είναι πλήρης, και τον αριθμό των ατόμων που θα προσβληθούν από την ελεύθερη και νόμιμη πλεόν αγορά των οργάνων και θα αποχωρήσουν από αυτήν. Τα άτομα τα οποία πολύ πιθανόν να προσβληθούν ανήκουν στην ομάδα των εθελοντών δοτών που ήταν και η μέχρι τώρα μοναδική πηγή μοσχευμάτων. Αυτό που θα εξετασθεί στις επόμενες γραμμές δεν είναι το αν ένα ποσοστό εθελοντών θα αποχωρίσει, αλλά με βάση τις μελέτες που έχουν γίνει αν ο αριθμός των ατόμων που θα εισέλθουν στην αγορά είναι μεγαλύτερος του αριθμού των εθελοντών που θα αποχωρήσουν.

2 Αγορά και Αλτρουισμός

Η χρηματική αμοιβή από τη μία και το συναίσθημα του αλτρουισμού από την άλλη είναι οι δύο κινητήριες δυνάμεις οι οποίες οδηγούν ή θα μπορούσαν να παρακινήσουν τους ανθρώπους να δώσουν ανθρώπινα όργανα για τη θεραπεία ενός τρίτου. Οι δύο αυτές κινητήριες δυνάμεις δεν είναι αντίθετες αλλά συνυπάρχουν. Πιο συγκεκριμένα η πώληση μοσχευμάτων δεν αποκλείει τη δωρεά. Κι όμως σύμφωνα με ορισμένους μελετητές η ένταξη οικονομικών κινήτρων έχει μεγάλες πιθανότητες να προσβάλει ένα σημαντικό ποσοστό εθελοντών οι οποίοι είναι πιθανόν να αποχωρίσουν από την αγορά μετά την ένταξη οικονομικών αμοιβών σε αντάλλαγμα για τα ανθρώπινα όργανα. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται εκτόπιση (crowding out effect) του προσβεβλημένου πληθυσμού (Bilgel 2011: 40-60).

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετηθεί το παραπάνω φαινόμενο ώστε να αποδειχτεί ποιο από τα δύο συστήματα είναι αποτελεσματικότερο ώστε να δοθεί λύση στο πρόβλημα της έλλειψης μοσχευμάτων.

2.1 Εξωγενή – Ενδογενή κίνητρα

Στην πρώτη κατηγορία των εξωγενών κινήτρων ανήκουν εκείνες οι εξωγενείς δυνάμεις οι οποίες είτε επιβραβεύουν είτε τιμωρούν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Αντιθέτως, τα ενδογενή κίνητρα συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τα ανθρώπινα συναισθήματα τα οποία υποκινούν τις

ανθρώπινες πράξεις. Φυσικά κάποιος μπορεί να υποθέσει πως η μία κατηγορία κινήτρων δεν αναιρεί την άλλη. Για παράδειγμα, ένας μαθητής ο οποίος προσπαθεί να γίνει καλύτερος έχει ως κίνητρο την υψηλή βαθμολογία, η οποία κατατάσσεται στη κατηγορία των εξωγενών κινήτρων (Cherry 2020). Αυτό βέβαια δεν αναιρεί και το συναίσθημα της ικανοποίησης του μαθητή όσον αναφορά την κατάκτηση μιας γνώσης, το οποίο εντάσσεται στην κατηγορία των ενδογενών κινήτρων. Η εξαγωγή συμπερασμάτων για το ποια από τις δύο κατηγορίες κινήτρων είναι αποτελεσματικότερη από την άλλη αποτελεί μια ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση. Ίσως θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει πως τα εξωγενή κίνητρα αποτελούν ένα θελκτικότερο μέσο παρακίνησης των ανθρώπων να κάνουν ή να απέχουν από το να κάνουν κάτι. Κι όμως σύμφωνα με έρευνα που είχε γίνει σε γονείς μαθητών σχολείου στους οποίους προσφέρονταν αμοιβή σε περίπτωση που δεν καθυστερούσαν στο σχόλασμα των παιδιών τους, αποδείχθηκε ότι ακόμα και μετά την εισαγωγή του εξωγενούς κινήτρου (χρηματικό ποσό) η συμπεριφορά των γονέων δεν άλλαξε στο ελάχιστο (Bilgel 2011: 42).

Συνεπώς όσον αφορά τη δωρεά οργάνων, αυτό που θα επιχειρηθεί στα παρακάτω κεφάλαια είναι μια λεπτομερής παρουσίαση των πειραμάτων που έχουν γίνει και των αποτελεσμάτων τους, σε μια προσπάθεια σύγκρισης του αλτρουιστικού συστήματος (ενδογενές κίνητρο) με αυτό της αγοράς (εξωγενές κίνητρο).

2.1.1 Εξωγενή κίνητρα και η δωρεά οργάνων

Η ένταξη εξωγενών κινήτρων στην περίπτωση της εμπορίας οργάνων έχει την ιδιότητα να απομακρύνει από την αγορά εκείνο το κομμάτι του πληθυσμού το οποίο παρακινείται από ενδογενή κίνητρα όπως το αίσθημα του αλτρουισμού. Στην περίπτωση της δωρεάς οργάνων οι ανησυχίες για την αδιαφορία ή καλύτερα την αποστροφή των εθελοντών από τη δωρεά σε περίπτωση εισαγωγής εξωγενών κινήτρων, όπως η χρηματική αμοιβή, συνοψίζονται στην έκθεση της Επιτροπής Ενέργειας και Εμπορίου της Βουλής των Αντιπροσώπων στις ΗΠΑ η οποία κατέληξε στο εξής συμπέρασμα: “There is strong evidence to suggest that permitting the sale of human organs might result in the collapse of the nation’s system of voluntary organ donation (Mahoney 2009: 22-23).

Το παράδειγμα της εμπορίας οργάνων συνδέθηκε άρρηκτα με το παράδειγμα της αιμοδοσίας. Πιο συγκεκριμένα ο παραλληλισμός αυτός θεμελιώθηκε από το βιβλίο *the Gift of Relationship* (1997) του Richard M. Titmuss στο οποίο αναλύεται το σύστημα αιμοδοσίας στο Ηνωμένο Βασίλειο σε σύγκριση με αυτό των ΗΠΑ. Η διαφοροποίηση των δυο συστημάτων έγινε εμφανής από το γεγονός πως ενώ το σύστημα του Ηνωμένου Βασιλείου στηρίζονταν στον εθελοντισμό, το αμερικανικό σύστημα στηρίζονταν στον εξωγενή παράγοντα της οικονομικής αμοιβής προοριζόμενη για τους δότες. Συγκρίνοντας το ποσοστό προσφοράς, ο Titmuss κατέληξε στο συμπέρασμα πως στο σύστημα εκείνο του αλτρουισμού η συμμετοχή ήταν μεγαλύτερη από ότι στο σύστημα οικονομικών κινήτρων. Το συμπέρασμα του Titmuss στο συγκεκριμένο βιβλίο είναι πως η εισαγωγή οικονομικών κινήτρων σε ένα σύστημα που μέχρι πρότινος στηρίζονταν καθαρά στον αλτρουισμό ωθεί τους εθελοντές σε αποστροφή με αποτέλεσμα να εγκαταλείπουν την ‘αγορά’.

Ποικίλες κριτικές έχουν ασκηθεί σε αυτήν τη θεωρία. Μία από αυτές επικεντρώνεται στο επιχείρημα της ήδη υπάρχουσας παράνομης αγοράς, η οποία δραστηριοποιείται στο κομμάτι της πώλησης οργάνων χωρίς απαραίτητα αυτό να ωθεί τους εθελοντές σε αποστροφή. Είναι εμφανές πως οι προβλέψεις που μπορούν να γίνουν για την αποστροφή των εθελοντών από την αγορά είναι υποθετικές και στηρίζονται στις πιθανότητες. Αυτό που θα γίνει στη συνέχεια της παρούσας μελέτης είναι η αναφορά δύο πειραμάτων τα οποία δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε το φαινόμενο αυτό να αντιμετωπιστεί.

2.2 Ερωτηματολογία

Η ενότητα 2.2 είναι αφιερωμένη στην παρουσίαση και κριτική μελέτη δυο ερωτηματολογίων που τεθήκαν σε τυχαία σχετικά μικρά τμήματα του πληθυσμού της Γερμανίας και της Τουρκίας αντίστοιχα.

Το πρώτο ερωτηματολόγιο καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα εξωγενή κίνητρα είναι αποτελεσματικότερα, ενώ το δεύτερο αποτελεί μια μικρή συγκριτική μελέτη που απαντά στην ερώτηση αν η αποποινικοποίηση της εμπορίας οργάνων θα επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα από το ήδη υπάρχον σύστημα του αλτρουισμού. Πιο συγκεκριμένα η τελευταία μελέτη επικεντρώνεται στο κατά

πόσο το ποσοστό των εθελοντών που θα αποστραφεί από την αγορά είναι δυνατόν να υπερκαλυφθεί από τους πιθανούς δότες – πωλητές που θα εισέρθουν σ’ αυτήν και ποιο θα είναι το κόστος με το οποίο θα επιβαρυνθούν οι ασθενείς.

Τα δύο αυτά πειράματα καταδεικνύουν τις ενδεικτικές προτιμήσεις μίας μικρής μερίδας του πληθυσμού, οι οποίες μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά θέματα θρησκευτικών και κοινωνικών πεποιθήσεων καθώς επίσης περίπου ίσο ποσοστό ενημέρωσης σχετικά με το θέμα των μεταμοσχεύσεων, της δωρεάς ή της εμπορίας οργάνων. Για αυτό αλώστε και οποιαδήποτε γενίκευση χρίζει μεγάλης προσοχής.

2.2.1 Ερωτηματολόγιο 1

Η μελέτη (Eyting, Hosemann & Johannesson 2016: 56-58) που θα αναπτυχθεί στο 2.2.1 αποτελεί πείραμα το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Γερμάνια και αφορά τις προτιμήσεις των πιθανών δοτών. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα αυτή αποσκοπούσε στο να καταδείξει τον αριθμό των ατόμων οι οποίοι θα επέλεγαν την πώληση αντί τη δωρεά

Στην έρευνα συμμετείχαν 582 άτομα τα οποία επιλέχθηκαν τυχαία. Στη συνέχεια ζητήθηκε από τα άτομα τα οποία είχαν ήδη κάρτα δωρητή οργάνων να αποχωρήσουν από την αίθουσα καταλήγοντας έτσι σε ένα δείγμα 320 ατόμων. Το πείραμα περιείχε τρεις κάρτες από τις οποίες τα άτομα κλήθηκαν να επιλέξουν να συμπληρώσουν τη μία. Πάνω στις κάρτες αναγραφόταν το ερώτημα αν τα άτομα θα δέχονταν να δώσουν όργανα του σώματος τους για μεταμόσχευση. Αν τα άτομα επέλεγαν την πρώτη κάρτα κατατάσσονταν στην λεγομένη “ομάδα ελέγχου” (control treatment), στην οποία τους δίνονταν η δυνατότητα να δεχτούν ή όχι να δώσουν ένα μη ζωτικό όργανο χωρίς όμως κανένα αντάλλαγμα. Η

επιλογή της δεύτερης κάρτας κατέτασσε τα άτομα στη λεγόμενη 'ομάδα επί πληρωμή' (paid treatment), στην οποία τα άτομα καλούνταν να διαλέξουν ανάμεσα στο να πουλήσουν ή όχι τα όργανά τους, με αντάλλαγμα το ποσό της τάξεως των 10 ευρώ ανεξάρτητα από την επιλογή τους και τέλος η επιλογή της τρίτης κάρτας κατέτασσε τα άτομα στη λεγόμενη 'φιλανθρωπική ομάδα' (charity treatment), στην οποία τα άτομα θα λάμβαναν επίσης το αντάλλαγμα της τάξεως των 10 ευρώ, το οποίο όμως όφειλαν να δώσουν στον Ερυθρό Σταυρό. Το ποσοστό των συμμετεχόντων που συμπλήρωσαν την κάρτα «δωρητή» με αντάλλαγμα τη χρηματική αμοιβή ήταν 71,70% , το ποσοστό που συμπλήρωσε την κάρτα με αντάλλαγμα τη δωρεά στον Ερυθρό Σταυρό ανήλθε στο 34,86% ενώ οι εθελοντές έφτασαν το ποσοστό του 35,24%. Από τα άτομα που επέλεξαν την κάρτα με το χρηματικό αντάλλαγμα το 61,84% επέλεξε να απαντήσει θετικά στην ερώτηση της δωρεάς οργάνων ενώ από το ποσοστό των εθελοντών, 78,38% επέλεξαν να γίνουν δωρητές. Από τους συμμετέχοντες οι οποίοι επέλεξαν να δώσουν το χρηματικό αντάλλαγμα στον Ερυθρό Σταυρό δωρίζοντας όργανα μόνο το 55,26% απάντησε θετικά. Αναλύοντας τα αποτελέσματα σε αριθμούς και όχι σε ποσοστιαίες μονάδες ο αριθμός των ατόμων που δέχτηκαν να δώσουν κάποιο όργανο με αμοιβή ανέρχεται κατά προσέγγιση στους 141 ενώ ο αριθμός των εθελοντών στους 87 και ο αριθμός των ατόμων που δέχτηκαν να δώσουν τα χρήματα σε φιλανθρωπίες στους 61. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ερευνάς, το οικονομικό κίνητρο ήταν αυτό το οποίο προσέλκυσε μεγαλύτερο αριθμό ατόμων, διότι ο αριθμός των ατόμων τα οποία δέχτηκαν αντάλλαγμα ανήρθε στους 202 (141 + 61) ανεξαρτήτως με τη μετέπειτα διάθεση του χρηματικού ποσού.

Η κριτική που μπορεί να ασκηθεί στη μελέτη αυτή έγκειται στο επιχείρημα πως η έρευνα απέδειξε πως τα άτομα δεν επέλεξαν να γίνουν «δωρητές» οργάνων έναντι αμοιβής αλλά ουσιαστικά επέλεξαν να συμπληρώσουν την κάρτα του δωρητή έναντι αμοιβής. Από την άλλη μεριά όμως, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως το εξωγενές κίνητρο των 10 ευρώ οδήγησε τα άτομα να συμπληρώσουν την κάρτα. Επιπλέον, δεν συμπλήρωσαν οποιαδήποτε κάρτα αλλά αυτή του δωρητή οργάνων έναντι αμοιβής. Ακόμη, για να εξεταστεί το ζήτημα της συμμετοχής στην πώλησης των οργάνων, το αντάλλαγμα των 10 ευρώ δεν αρκεί. Αντίθετα η απάντηση στην ερώτηση της

συγκατάθεσης ή άρνησης των συμμετεχόντων να πουλήσουν τα όργανά τους θα δίνονταν μόνο αν στη θέση του ποσού των 10 ευρώ υπήρχε ένα ποσό το οποίο θα κινούσε το ενδιαφέρον των ατόμων.

2.2.2 Ερωτηματολόγιο 2

Το δεύτερο κατά σειρά πείραμα (Bilgel 2011: 44) αναφέρεται τόσο στις προτιμήσεις των συμμετεχόντων όσο και στον τρόπο αντιμετώπισης της αποστασιοποίησης των εθελοντών από μια πιθανή αγορά οργάνων. Το πείραμα πραγματοποιήθηκε στην Προύσα της Τουρκίας από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 2002.

Με τη μορφή ερωτηματολογίου, οι διοργανωτές του πειράματος ρώτησαν τους συμμετέχοντες αν θα συναινούσαν ή όχι να δώσουν νεφρό ή ήπαρ για μεταμόσχευση. Στο πείραμα συμμετείχαν 645 άνθρωποι, οι οποίοι κλήθηκαν τυχαία να ορίσουν το χαμηλότερο ποσό το οποίο θα ήταν πρόθυμοι να δεχτούν ώστε να δώσουν τόσο τα δικά τους όργανα όσο και στο να συναινέσουν να δοθούν τα όργανα των συγγενών τους μετά θάνατον για μεταμόσχευση.

Ενδεικτικά στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα του πειράματος όσον αφορά το μόσχευμα νεφρού. Το κόστος μιας μεταμόσχευσης στην Τουρκία, χωρίς τη χρέωση της αγοράς του οργάνου (τιμή νεφρού ίση με το μηδέν), ανέρχεται στις 18.000 τουρκικές λίρες σύμφωνα με την έρευνα. Τα στοιχεία τα οποία συλλέχθηκαν από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

Συνολικό δείγμα	645
Αριθμός / ποσοστό συμμετεχόντων προθύμων να δεχτούν χρηματική αμοιβή	99 (15,3%)
Αριθμός / ποσοστό εθελοντών	330 (51,2%)

Αριθμός / ποσοστό συμμετεχόντων μη προθύμων να δεχτούν καμία από τις δυο παραπάνω επιλογές	206 (31,9%)
Αριθμός / ποσοστό συμμετεχόντων που αρνήθηκαν να δώσουν απάντηση	10 (1,6%)

Από τον αριθμό των 330 ατόμων που δήλωσαν πρόθυμοι να δωρίσουν αφιλοκερδώς τα όργανα τόσο τα δικά τους όσο και των συγγενών τους, 57 (17,3%) άτομα δήλωσαν πως θα προσβάλλονταν αν τους προσφέρονταν χρηματική αμοιβή για το σκοπό αυτό και συνεπώς θα αποχωρούσαν από την αγορά στην περίπτωση αυτή. Από τις συνολικά 330 απαντήσεις 2 (0,6%) εκ των συμμετεχόντων δεν απάντησαν στην ερώτηση.

Από τους 99 συμμετέχοντες οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να δεχτούν αμοιβή, οι 9 (9.1%) δήλωσαν πως θα προσβάλλονταν από την αγοροπωλησία αλλά θα ήταν πρόθυμοι να συμμετέχουν και στις δύο περιπτώσεις ενώ ένας (1%) δεν απάντησε στην ερώτηση. Συνεπώς, το συνολικό δείγμα ατόμων οι οποίοι συμμετείχαν στην ερευνά ήταν:

$$n = 426 \quad (n = 645 - 206 - 10 - 1 - 2 = 426)$$

Σε περίπτωση κατάργησης του νόμου που απαγορεύει την πώληση των οργάνων, 57 από τους 330 εθελοντές θα αποχωρήσουν από την αγορά εφόσον θα προσβάλλονταν από την προσφορά οικονομικού ανταλλάγματος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μειωθούν τα διαθέσιμα όργανα ως εξής:

$$330 - 2 - 57 = 271$$

Αν η προσφορά ανταμοιβής ως αντάλλαγμα για τα ανθρώπινα όργανα απαγορεύεται δια νόμου τότε μένουν 328 (330-2) όργανα διαθέσιμα για μεταμόσχευση προερχόμενα αποκλειστικά και μόνο από τους εθελοντές. Αυτό έχει ως συνέπεια να κάνει την καμπύλη της προσφοράς S πλήρως ανελαστική. Όπως έγινε εμφανές από το παράδειγμα του πρώτου κεφαλαίου εφόσον η ποινική απαγόρευση δεν επιτρέπει να οριστεί τιμή οργάνου πάνω από το μηδέν το σημείο τομής των καμπυλών προσφοράς και ζήτησης δεν υφίσταται. Η προέκταση

της γραμμής της ζήτησης και το σημείο τομής των δυο καμπυλών σε μια υπερβολικά υψηλή τιμή δείχνει πως η απαγόρευση ωθεί τους πωλητές - δότες στο παραεμπόριο. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ελλείμματος.

Αν η ποινική απαγόρευση δεν υφίσταται και τα όργανα πλέον φέρουν μια τιμή η οποία ρυθμίζεται ελεύθερα από την προσφορά και τη ζήτηση, 57 από τους εθελοντές θα προσβάλλονταν με αποτέλεσμα να βγουν από την αγορά. Αυτό σημαίνει πως μένουν 271 ($328 - 57 = 271$) όργανα στην αγορά (καμπύλη S''). Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο το οποίο παρατέθηκε, όσο αυξάνεται η τιμή τόσο αυξάνεται και ο αριθμός των ατόμων οι οποίοι θα δέχονταν οικονομικό αντάλλαγμα για την προσφορά των οργάνων.

Με γνώμονα τα δεδομένα του πειράματος, ο αριθμός των δοτών αυξάνεται όσο αυξάνεται η τιμή. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να δώσουν απάντηση στην ερώτηση του κόστους για το οποίο θα ήταν πρόθυμοι να πουλήσουν ένα νεφρό. Φυσικά η ερώτηση αυτή τέθηκε στα άτομα τα οποία ήταν σύμφωνα να προσφέρουν τα όργανα τους έναντι αμοιβής (συνολικά 99 άτομα εκ των οποίων 2 δεν απάντησαν στην ερώτηση). Οι απαντήσεις συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

Κόστος	Πρόθυμοι συμμετέχοντες
0 Τουρκικές Λίρες	328
50 Τουρκικές Λίρες	-
100 Τουρκικές Λίρες	-
250 Τουρκικές Λίρες	-
500 Τουρκικές Λίρες	5

1000 Τουρκικές Λίρες	14
5000 Τουρκικές Λίρες	12
Περισσότερες από 5000 Τουρκικές Λίρες	68

Παρατηρήθηκε πως όταν το κόστος του νεφρού ανά δότη είναι 1.000 τουρκικές λίρες το συνολικό κόστος μιας μεταμόσχευσης ανέρχεται στις 19.000 τουρκικές λίρες και αυτό ισούται με 19 περισσότερα μοσχεύματα. Όταν η τιμή του οργάνου ανεβαίνει στα 5.000 τουρκικές λίρες και το συνολικό κόστος της μεταμόσχευσης ανέρχεται στις 23.000 τουρκικές λίρες, θα υπάρξουν 31 επιπλέον όργανα στην αγορά τα οποία αν προστεθούν στους 271 εθελοντές κάνουν ένα σύνολο 302 διαθέσιμων μοσχευμάτων στην αγορά.

Η δεύτερη παρατήρηση που έγινε είναι ότι αν κανένας από τους εθελοντές δεν είχε προσβληθεί από την ένταξη των οργάνων στην αγορά τότε θα υπήρχαν 359 μοσχεύματα με το κόστος των 23.000 τουρκικών λιρών σε αντίθεση με τα 302 όργανα που έμειναν από την αποχώρηση των προσβληθέντων ατόμων. Συνεπώς, η μείωση των μοσχευμάτων ανέρχεται στο 16%.

Η έρευνα αυτή καταλήγει στο συμπέρασμα πως για να μετακινηθεί το υπάρχον σύστημα αλτρονισμού προς ένα σύστημα αγοράς θα πρέπει με κάποιον τρόπο το δεύτερο να αποδειχθεί πιο αποτελεσματικό. Δηλαδή να υπάρξει μεγαλύτερος αριθμός μοσχευμάτων στην αγορά από αυτόν που προϋπήρχε σε ένα καθαρά αλτρονιστικό σύστημα. Το στοιχείο αυτό το οποίο κάνει τη διαφορά είναι το κόστος ανά μόσχευμα. Επεξηγηματικά, το ορισμένο από την αγορά κόστος θα πρέπει να είναι τέτοιο ώστε να προτρέπει περισσότερα άτομα να εισέλθουν στην αγορά δημιουργώντας έτσι έναν αριθμό διαθέσιμων μοσχευμάτων, ο οποίος θα ξεπερνά τα διαθέσιμα μοσχεύματα που υπήρχαν κατά την ποινική απαγόρευση. Αυτό συμβαίνει όταν η τιμή του μοσχεύματος φτάνει στις 5.500 τουρκικές λίρες και το κόστος της όλης διαδικασίας στις 24.500 τουρκικές λίρες και παρουσιάζεται στο διάγραμμα A2 στο σημείο ισορροπίας K.

Στο σημείο αυτό ο αριθμός των μοσχευμάτων (347 μοσχεύματα) είναι μεγαλύτερος από αυτόν που θα υπήρχε υπό το καθεστώς απαγόρευσης αγοροπωλησίας στο σημείο F, δηλαδή 328 μοσχεύματα από εθελοντές. Παρατηρούμε επίσης ότι οι συνέπειες του crowding-out είναι να αυξήσουν το κόστος των μοσχευμάτων κατά 3-4% και να μειώσουν τον αριθμό των μεταμοσχεύσεων στο 8% σε σύγκριση με το σημείο ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης στο οποίο δεν υπάρχουν οι συνέπειες αποστροφής των εθελοντών (crowding-out). Αυτή η έρευνα δείχνει πως παρόλο που ο αριθμός των ατόμων που φαίνεται να εγκαταλείπουν την αγορά επειδή προσβάλλονται από την εισαγωγή οικονομικών κινήτρων είναι σημαντικός, οι συνέπειες της αποχώρησής τους δεν είναι τόσο μεγάλες για τον αριθμό των μεταμοσχεύσεων ούτε όμως και για το κόστος.

A. Καμπύλη Ζήτησης

Το σημείο ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης στην περίπτωση όπου υπάρχουν οι συνέπειες αποστροφής των εθελοντών είναι το σημείο K. Σύμφωνα με την εκφώνηση το σημείο ισορροπίας στην περίπτωση όπου δεν υπάρχουν οι συνέπειες αποστροφής (σημείο L) είναι μειωμένο 8% όσον αφορά τον αριθμό των μεταμοσχεύσεων όταν το κόστος είναι αυξημένο κατά 3%-4% (Εστω 3,5%).

Η συνάρτηση της ζήτησης είναι γραμμική και της μορφής $y=ax+b$ ή αλλιώς $Q=bP+a$, όπου $b=\Delta Q/\Delta P$.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η εξίσωση της καμπύλης είναι:

Demand Points		
Point	Price	Quantity
K	24500	347
L	23671	377
$Q=1229,16-0,036P$		

Για $P = 18.000$ η ζητούμενη ποσότητα είναι ίση με 581,9 μοσχεύματα ενώ αλτρουιστικά προσφέρονται 328. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα έλλειμα 328 μοσχευμάτων.

Point	Price	Quantity
M	18000	581,16

B. Καμπύλη προσφοράς S (Ανελαστική καμπύλη)

Η καμπύλη προσφοράς S είναι πλήρως ανελαστική της μορφής $x=a$, όπου a ο αριθμός των εθελοντών ή αλλιώς $x=328$

Καμπύλη προσφοράς S'

Η καμπύλη προσφοράς S' προκύπτει βάση των μετρήσεων του πειράματος. Έχοντας τα σημεία σύμφωνα με την εκφώνηση

Supply S' (with Rewards)		
Points	Price	Quantity
A	18000	271
B +5	18500	276
C +14	19000	290
D +12	23000	302
K +45	24500	347

Η ελαστικότητα του διαγράμματος A2 προκύπτει από την εξίσωση: $E_s = \% \Delta \text{ in } Q \text{ supply} / \% \Delta \text{ in } P$. Σύμφωνα με αυτή την εξίσωση η ελαστικότητα μεταξύ των 5 σημείων του A2 είναι:

Points	Elasticity of Supply S' (with Rewards)
A-B	66,73%
B-C	185,51%
C-D	21,28%
D-K	219,57%

Παρατηρούμε ότι όσο αυξάνεται η τιμή αυξάνεται η ελαστικότητα της προσφοράς μεγαλώνει.

1. Καμπύλη προσφοράς S''

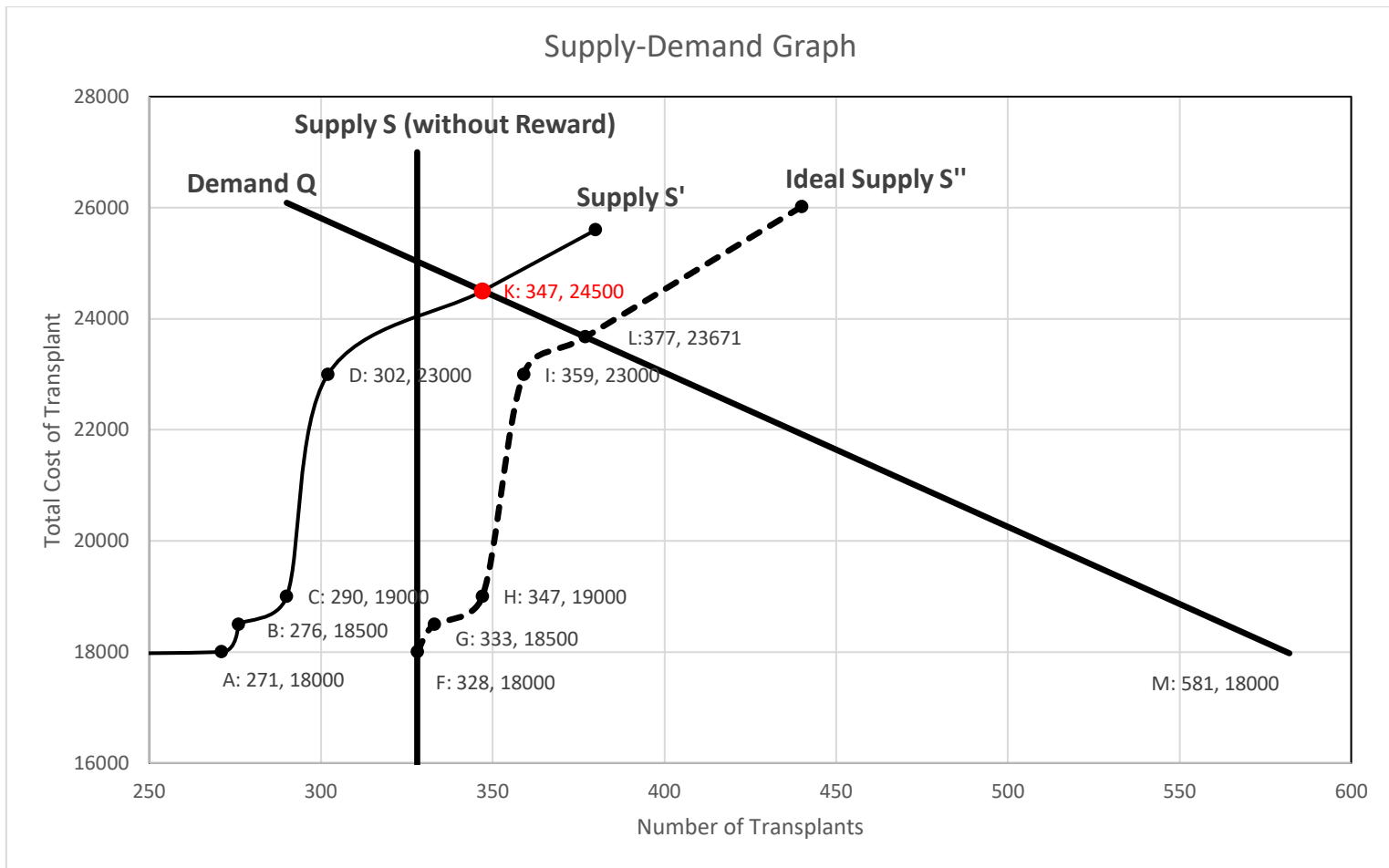
Η καμπύλη προσφορά S'' είναι μετατοπισμένη η καμπύλη S' κατά 57 μονάδες στον άξονα x. Οι τιμές που προκύπτουν είναι:

Supply S'' (Ideal with Rewards)		
Points	Price	Quantity
F	18000	328
G	18500	333
H	19000	347
I	23000	359
L	23671	377

Σύμφωνα με την εξίσωση της ελαστικότητας προκύπτει:

Points	Elasticity of Supply S'' (Ideal with Rewards)
F-G	55,22%
G-H	154,41%
H-I	17,85%
I-L	170,11%

2. Το διάγραμμα (A2) που προκύπτει είναι:

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, οι δυο ενότητες που προηγήθηκαν αφορούσαν την απόδειξη πως η εμπορία οργάνων θα μπορούσε να αποτελέσει τη λύση στο πρόβλημα του ελλείματος όσον αφορά το μικρό αριθμό των μεταμοσχεύσεων. Ο στόχος της απόδειξης αυτής είναι διττός. Από οικονομικής άποψης η μείωση του ελλείματος ισούται με ανθρώπινες ζωές που είτε θα σωθούν είτε θα πάνε να βασανίζονται στις κλινικές. Από τη νομική σκοπιά, αυτό που πρέπει να ερευνηθεί είναι ποιο ανθρώπινο δικαίωμα και σε ποιο βαθμό περιορίζεται με την απαγόρευση της εμπορίας οργάνων.

3 Αυτοκτησία ή Αυτοκυριαρχία

3.1 Αυτοκυριαρχία κατά τον Kant

Ο Γερμανός φιλόσοφος του 18ου αιώνα Immanuel Kant υποστήριξε πως ο άνθρωπος αποτελεί το μοναδικό αυτόνομο και έλλογο όν και αυτός είναι ο λόγος που αναγνωρίζεται ως υποκείμενο του δικαίου (Kant 1963: 165). Η σύνδεση της ανθρώπινης ύπαρξης με την υποκειμενοποίηση του ατόμου του δίνει τη δυνατότητα να αξιώνει δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω στα αντικείμενα του δικαίου (άλογα όντα ή πράγματα) (Kant 1963: 165-167, Φαρδής 2018: 9, Muller 2018: 804). Τα αντικείμενα έχοντας σχετική αξία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη ανθρωπίνων σκοπών. Αντιθέτως, τα έλλογα όντα έχουν απόλυτη αξία, δηλαδή αξιοπρέπεια. Κατά συνέπεια, το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του δεν αποτελούν ιδιοκτησία αλλά αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Ο Kant υποστήριξε πως οι άνθρωποι είναι κύριοι του εαυτού τους ως ελεύθεροι και ίσοι βάση της αρχής της αυτοκυριαρχίας (self-sovereignty) (Carnegy-Arbuthnott 2017: 35, Lippert 2008: 38).

Η ιδιοκτησία σε όλα τα πράγματα που υπάρχουν στη φύση είναι κοινή και συνεπώς ο άνθρωπος δε δύναται να οικειοποιηθεί ένα αντικείμενο χωρίς να παραβιάσει αυτήν την κοινή ιδιοκτησία. Ο Kant εξηγεί πως ένα κομμάτι της συλλογικής ιδιοκτησίας μπορεί να μετατραπεί σε ατομική μόνο μέσω των θεσμών περί ιδιοκτησίας που οφείλει να θεσπίσει η πολιτεία (Muller 2018: 804). Οι θεσμοί περί ιδιοκτησίας δεν αποτελούν μέσο για την επιβίωση του ατόμου αλλά προστασία της απλής κατοχής των αντικειμένων που βοηθούν το άτομο να δρα μέσα στην κοινωνία εκπληρώνοντας τους σκοπούς του (Muller 2018: 795). Πράγματι, ο Kant διαχωρίζει τη νόμιμη κατοχή από την ιδιοκτησία και δεν θέτει το θέμα της ιδιοκτησίας ως λύση στο πρόβλημα της επιβίωσης αλλά αντιμετωπίζει την ιδιοκτησία ως ένα θεσμό κοινωνικής συμβίωσης (Carnegy-Arbuthnott 2017: 26). Το πρόβλημα για τον Kant είναι η προστασία της νόμιμης κατοχής πάνω σε κάποιο αντικείμενο και κυρίως από τη στιγμή που το τελευταίο παύει να βρίσκεται υπό την κατοχή του ατόμου.

Ο συλλογισμός του Kant λοιπόν περί ιδιοκτησίας είναι ο εξής (Carnegy-Arbuthnott 2017: 26):

- (1) Το να αποκλείουμε τους άλλους από τη χρήση υλικών αγαθών με τη βία είναι ανεπίτρεπτο· όμως,

- (2) χωρίς τη δυνατότητα νόμιμου αποκλεισμού των άλλων, το να αποκτήσουμε ασφαλή χρήση των αντικειμένων θα ήταν ακατόρθωτο· συνεπώς
- (3) Η επιβολή θεσμών που καθορίζουν τους όρους νόμιμης κατοχής και χρήσης είναι απαραίτητη.

Αντιθέτως, τα δικαιώματα του ανθρώπου πάνω στο σώμα του ορίζονται, σύμφωνα με την καντιανή φιλοσοφία, από το φυσικό δίκαιο. Με βάση αυτό, οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι. Η ελευθερία και η ισότητα είναι οι δύο έμφυτες αρετές που επιτρέπουν στο άτομο να ελέγχει το σώμα του, για το λόγο ότι το τελευταίο του επιτρέπει να λειτουργεί στον κόσμο με άξονα τη βούληση του (ελευθερία). Επιπλέον αποκλείει τους ανθρώπους από το προνόμιο ελέγχου ενός σώματος διαφορετικού από το δικό τους (ισότητα) (Muller 2018: 795). Όσον αφορά τα μέρη του σώματος, αυτά θεωρούνται άρρηκτα συνδεδεμένα με το άτομο και συνεπώς δεν μπορούν να αποτελέσουν ιδιοκτησία κανενός.¹⁴ Ο Kant στις διαλέξεις του περί ηθικής υποστήριξε πως το πνεύμα και το σώμα αποτελούν μια ενότητα που συνιστά τον άνθρωπο (Palmquist 2016: 4, Carnegie-Arbuthnott 2017: 27. Συνεπώς, το σώμα αποτελεί μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης. Το πρόβλημα ξεκινάει κατά τον Kant όταν η αντικειμενοποίηση του σώματος δεν μπορεί να αποφευχθεί. Όπως θα εξηγηθεί και παρακάτω κάθε περίπτωση αντικειμενοποίησης θα πρέπει να θεσμοθετείται διότι οι θεσμοί της πολιτείας ουσιαστικά μετριάζουν τη ζημιά μίας αναπόφευκτης αντικειμενοποίησης.

3.2 Αυτοκτησία κατά τον Locke

Εν αντιθέσει με τη θεωρία του Kant, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως υποκείμενο, στη θεωρία του Locke (1764: par.27) η ιδιοκτησία στο ανθρώπινο σώμα ενυπάρχει στο φυσικό νόμο και αποτελεί το μέσο επιβίωσης του ανθρώπου.

¹⁴ *Dominus membrorum suorum nemo videtur* (κανείς δεν πρέπει να θεωρείται ως ιδιοκτήτης των δικών του άκρων) σύμφωνα με τον Ουλπιανό, βλ. Carnegie-Arbuthnott (2019: 53).

«Though the earth, and all inferior creatures, be common to all men, yet every man has a property in his own person: this nobody has any right to but himself. The labour of his body, and the work of his hands, we may say, are properly his.»

Το απόσπασμα αυτό συναντάται στο βιβλίο του Άγγλου φιλοσόφου *Treatises of Government*, όπου υποστηρίζεται πως ο άνθρωπος έχει αποκλειστικά δικαιώματα πάνω στην εργασία του και στους καρπούς της. Ο λόγος για τον οποίο είναι χρήσιμο να αναλυθεί η θεωρία αυτή του Locke είναι αρχικά γιατί αποτελεί το θεμέλιο της ιδιοκτησίας του ανθρώπου πάνω στο σώμα του και κατά δεύτερον γιατί αποτέλεσε το συλλογισμό των δικαστών του κοινοδικαίου όταν οι τελευταίοι κλήθηκαν να αποφανθούν σε υποθέσεις που αφορούσαν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στο ανθρώπινο σώμα (Rao 2007, Shawn & Graeme 2010, Carnegy-Arbuthnott 2019: 21-24, Edelman 2015: 13, 53, George 2001).

Η θεωρία του Locke όσον αφορά την αυτοκτησία πρέπει να μελετηθεί υπό το φως αρχικά της θεωρίας του ίδιου του φιλοσόφου που αφορά στην ιδιοκτησία και παράλληλα υπό το φως της θεολογικής πεποίθησης (Widerquist 2010: 4, Carnegy-Arbuthnott 2019: 31). Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως τα αγαθά δόθηκαν στον άνθρωπο με θεϊκή παρέμβαση με σκοπό τη διατήρηση του και συνεπώς αποτελούν κοινή ιδιοκτησία και δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο μονομερούς χρήσης δίχως να υπάρξει παραβίαση της κοινής ιδιοκτησίας (Locke 1764: par. 35). Η αντιμετώπιση αυτή του Locke δεν αποτελεί καινούργια θεωρία διότι η κοινή ιδιοκτησία των αγαθών της γης συναντάται ακόμα στο ρωμαϊκό δίκαιο. Κατά το δίκαιο αυτό, τα πράγματα όπως η ατμόσφαιρα, ο αέρας, η θάλασσα ανήκαν σε όλους (Res Communes) (Edelman 2015: 50).

Το μόνο που διαθέτει εξ' αρχής ο άνθρωπος κατά τον Locke είναι η προσωπική εργασία του σώματός του. Συνεπώς χρησιμοποιώντας την εργασία που παράγει το σώμα του, ο άνθρωπος μπορεί να οικειοποιείται τα αγαθά της κοινής ιδιοκτησίας χωρίς αυτή να παραβιάζεται. Η θεωρία αυτή απόκτησης ιδιοκτησίας υπήρχε επίσης στο ρωμαϊκό δίκαιο, το οποίο όριζε τη διαδικασία αυτή με τον όρο "specificatio" που αποτελούσε έναν από τους τρεις τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος μπορούσε να αξιώσει ιδιοκτησία σε κάποιο αντικείμενο

(Edelman 2015: 50). Για παράδειγμα, αν μία ομάδα ατόμων τρέφονταν από ένα συγκεκριμένο δέντρο, του οποίου οι καρποί αρκούσαν για την επιβίωση όλων και το άτομο A μέσω της σωματικής του προσπάθειας κατάφερνε να κόψει έναν καρπό, ο καρπός αυτός θα ήταν η ιδιοκτησία του ατόμου A, μέσω της οποίας θα εξασφάλιζε την επιβίωση του.

Αρχικά με βάση την παραπάνω ανάλυση, όσο περισσότερη εργασία μπορεί να παράγει ο άνθρωπος τόσο περισσότερα θα ήταν τα αγαθά που θα μπορούσε να οικειοποιηθεί. Για παράδειγμα, αν το άτομο A καταφέρει να κόψει όλους τους καρπούς, τότε οι καρποί αυτοί ανάγονται στη σφαίρα ιδιοκτησίας του. Το λανθασμένο αυτό συμπέρασμα έχει αρκετά μεγάλη επιρροή στη σύγχρονη φιλελεύθερη σκέψη που υποστηρίζει πως ο άνθρωπος ως λογικό ον χρειάζεται πλήρη αυτονομία και ελευθερία ώστε να εφαρμόσει την ορθολογική και ανεξάρτητη φύση του με σκοπό την ευημερία του εαυτού του (Widerquist 2010: 4-5, Carnegy-Arbuthnott 2019: 25). Όμως, κατά τη θεωρία του Locke, ο άνθρωπος δεν έχει το δικαίωμα να κόψει και να οικειοποιηθεί όλους τους καρπούς του δέντρου. Μια τέτοια εκτίμηση θα αγνοούσε το δεύτερο άξονα της φιλοσοφίας του Locke, δηλαδή το θεολογικό υπόβαθρο.

Το θρησκευτικό υπόβαθρο εκδηλώνεται με την έννοια της «Λογικής» (1764: par. 86). Η Λογική στη θεωρία του Locke επιτάσσει την επιβίωση του ανθρώπου. Λογική για τον Locke είναι η φωνή του Θεού που ενυπάρχει στον άνθρωπο ως φυσικός νομός. Οποιαδήποτε πράξη βλάπτει τους άλλους αποτελεί παραβίαση της θεϊκής βούλησης (Locke 1764: par. 6, Carnegy-Arbuthnott 2019: 3). Σύμφωνα με τα παραπάνω ο άνθρωπος υποχρεούται με βάση το φυσικό νόμο να διατηρήσει τον εαυτό του στο βαθμό που δεν προκαλεί βλάβη στους άλλους. Στη θεωρία του Locke, η ιδιοκτησία γεννάται από το φυσικό νομό και ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στη θέσπιση θεσμών με στόχο την προστασία της ιδιοκτησίας που έχει αποκτηθεί από το φυσικό δίκαιο (Locke 1764: par. 122).

Το ηθικό ίσως ερώτημα στη θεωρία του Locke μπορεί να τεθεί με το παράδειγμα της σανίδας του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου, Καρνεάδη του Κυρηναίου. Ο Καρνεάδης περιγράφει την περίπτωση όπου η μόνη ελπίδα σωτηρίας δύο ναυαγών A και B είναι μια σανίδα, η οποία δε μπορεί να αντέξει το βάρος και των δύο. Σύμφωνα με τη θεωρία του Locke, ο άνθρωπος ως έλλογο ον, έχει υποχρέωση να

επιβιώσει αλλά και να μη βλάπτει τους άλλους (Φαρδής 2018: 66). Συνεπώς οποιαδήποτε απόφαση και να πάρουν οι δυο ναυαγοί αποτελεί παραβίαση της θεϊκής βούλησης.

Ένα μικρό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από τα υποκεφάλαια 3.1 και 3.2 σε συνδυασμό με το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη είναι πως η απολυτότητα της καντιανής θεωρίας σε καμία περίπτωση δεν επιτρέπει την πώληση αλλά ούτε καν τη δωρεά οργάνων ενώ η θεωρία του Locke αδυνατεί να δώσει σαφή απάντηση. Για παράδειγμα αν κάποιος έχει δυο νεφρά και κάποιος άλλος καθόλου τότε ο πρώτος υποχρεούται να προβλέψει την επιβίωσή του αλλά και αυτή των συνάνθρωπων του. Η υποχρέωση όμως του ατόμου να φροντίζει για την επιβίωση των συνανθρώπων τους σταματά εκεί που δεν βλάπτει. Συνεπώς η απάντηση βάση της θεωρίας του Locke δε θα ήταν τόσο ξεκάθαρη. Όμως η απάντηση θα ήταν περισσότερο σαφής με βάση την ακραία μορφή φιλελευθερισμού, δηλαδή τη θεωρία του Locke απαλλαγμένη από το θεολογικό της υπόβαθρο.

3.3 Από το Locke σε ακραία μορφή φιλελευθερισμού

Η θεωρία του Locke, όπως εξελίχθηκε από τους μετέπειτα φιλοσόφους, στερήθηκε το θεολογικό της υπόβαθρο (Widerquist 2010: 4-5, Carnegie-Arbuthnott 2019: 25). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διατυπωθούν ακραίες απόψεις φιλελευθερισμού. Για παράδειγμα ο Καναδός πολιτικός φιλόσοφος G.A. Cohen υποστήριξε πως κάθε άνθρωπος απολαμβάνει πάνω στον εαυτό του και στις δυνάμεις του καθολικά και αποκλειστικά δικαιώματα ελέγχου και χρήσης και κατ' επέκταση δε χρωστάει υπηρεσίες ή προϊόντα σε κανέναν άλλον εκτός από αυτόν που έχει συμφωνήσει (Carnegie-Arbuthnott 2019: 35, Lippert 2008: 95-96).

Επίσης ενδεικτικές είναι και οι ακραίες απόψεις περί αυτοκτησίας που διατύπωσε ο Robert Nozick (Carnegie-Arbuthnott 2019: 40)¹⁵. Για τον Nozick η αρχή της αυτοκτησίας είναι μια πολιτική αρχή τα όρια της οποίας τίθενται από άλλους νομούς ή ηθικές αρχές. Οι ακραίες απόψεις του Nozick συνοψίζονται στη διατύπωση του συμπεράσματος ότι καθένας μπορεί να πουλήσει ακόμα και τον

¹⁵ Το παράδειγμα που αναφέρεται στη διατριβή της Carnegie-Arbuthnott είναι πως κάποιος μπορεί να ακουμπήσει το βιβλίο του οπου θέλει αλλά όχι πάνω στο σώμα κάποιου άλλου γιατί μ αυτόν τον τρόπο παραβιάζεται η προσωπική του ελευθερία

εαυτό του ως σκλάβο αν ο ίδιος το επιλέξει (Carnegy-Arbuthnott 2019: 35, Lippert 2008: 95-96). Για να υποστηρίξει τη θέση του έφερε το παράδειγμα της εργασίας του ανθρώπου, η οποία αποτελεί ανταλλαγή ανθρώπινης δραστηριότητας με αντικείμενα (χρήματα). Με βάση τη θεωρία αυτή ο άνθρωπος μπορεί να κάνει ό,τι ο ίδιος επιθυμεί με το σώμα του αρκεί να το επιλέξει.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το κοινό σημείο αναφοράς της φιλελεύθερης σκέψης του Locke, της σκέψης του Nozick αλλά και της καντιανής φιλοσοφίας είναι πως και οι τρεις συνηγορούν είτε μέσω της αρχής της αυτοκτησίας είτε μέσω της αρχής της αυτοκυριαρχίας αντιστοίχως στην ανάγκη προστασίας της ύπαρξης προσωπικής αυτονομίας.

Το πόσο πλήρες είναι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας πάνω στο ανθρώπινο σώμα σηματοδοτεί τα όρια της ανθρώπινης αυτονομίας. Συμπερασματικά, ένα πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας περιέχει και την εξουσία μεταβίβασης του δικαιώματος χρήσης (αποκλειστικής ή όχι) σε κάποιον τρίτο. Η εξουσία μεταβίβασης της αποκλειστικής χρήσης του ανθρώπινου σώματος ή των μερών του ισούται με το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Αντιθέτως ο Kant θεωρεί πως η αυτονομία ενυπάρχει στο φυσικό δίκαιο με τη μορφή της ατομικής ελευθερίας και είναι απαραβίαστη λόγω της αρχής της ισότητας που δεν επιτρέπει σε κανέναν να επωμιστεί εξουσία μεγαλύτερη από αυτή των συνανθρώπων του (Carnegy-Arbuthnott 2019: 142).

3.4 Αυτονομία και Αυτοδιάθεση

Σε αντίθεση με την παραπάνω ανάλυση που έγκειται στη σφαίρα της φιλοσοφίας του δικαίου, η νομική προσέγγιση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης προϋποθέτει την κωδικοποίηση του στο θετικό δίκαιο ώστε να αναγνωρισθεί η ύπαρξή του (Hart 1954: 38). Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης όμως, όπως αυτό κατοχυρώνεται από τις διεθνείς συνθήκες δεν αποτελεί ατομικό αλλά συλλογικό δικαίωμα (Shaw 2012: 290-293).

«All peoples have the right of self-determination. By virtue of that right they freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development» (International Covenant on Civil and Political Rights, 1996).

Σύμφωνα με το παραπάνω άρθρο 1 της διεθνούς συνθήκης International Covenant on Civil and Political Rights, το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης απευθύνεται σε ένα σύνολο ανθρώπων που αποτελούν ένα έθνος και όχι μεμονωμένα στα άτομα¹⁶. Μέχρι και σήμερα όμως δεν υπάρχει ούτε διεθνής αλλά ούτε και εθνική νομοθεσία που να κατοχυρώνει το δικαίωμα αυτοδιάθεσης σε ατομικό επίπεδο.

Βάση της αυτοδιάθεσης του ανθρώπου, ο ίδιος είναι ελεύθερος να επιλέξει πως θα διαθέσει τη ζωή του. Από τη διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να εξαχθεί ένα εύλογο συμπέρασμα πως το δικαίωμα αυτό είναι απόρροια ή επακόλουθο του δικαιώματος στη ζωή το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 εδάφιο 1 της ΕΣΔΑ¹⁷ αλλά και στο άρθρο 5 παράγραφος 1 του Συντάγματος («Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.») σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή που κατοχυρώνουν τα άρθρα 8 ΕΣΔΑ και στο άρθρο 9 παράγραφος 1 του Συντάγματος της Ελλάδας («Η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου είναι απαραβίαστη.»). Τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνουν τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού και ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο (δικαίωμα στη ζωή), ενώ παράλληλα προστατεύουν την ανάπτυξη αυτή από την κρατική παρέμβαση (δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή), με την προϋπόθεση πως οι επιλογές του ατόμου δεν προσβάλλουν τα δικαιώματα τρίτων και δεν παραβιάζουν το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη (Πικραμένος 2019). Η σύνδεση του δικαιώματος στη ζωή με το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση συναντάται και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παράγραφος 1 του Συντάγματος όπως αυτή διατυπώθηκε από τον αντιπρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας, Χ. Ράμμο (2018: 15-18). Ο ίδιος υποστήριξε πως το παραπάνω άρθρο επιτρέπει στο άτομο να αυτοκαθορίζεται ως έλλογο και συνειδητό όν, το οποίο αποτελεί μία ηθική και κοινωνικοπολιτική οντότητα.

Η παράγραφος 1 του άρθρου 25 ορίζει πως το κράτος οφείλει να προστατεύει τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα («Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού

¹⁶ CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities) (1994) par. 3.1.

¹⁷ Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου) (ΕΣΔΑ), άρθρο 2 εδάφιο 1.

συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους»). Συμπερασματικά, η θεσμική αλλά και δικαστική εξουσία οφείλει να περιορίσει τη διάθεση του σώματος ανά περιπτώσεις. Γίνεται εμφανές πως το δικαίωμα αυτό μπορεί να περιοριστεί με βάση το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος με έναν σχετικά αυθαίρετο τρόπο. Ένα παράδειγμα με το οποίο υποστηρίζεται η παραπάνω άποψη και αξίζει να αναφερθεί είναι αυτό της επικουρικής ευθανασίας.

3.5 Δικαίωμα στην αυτοκαταστροφή

Αυτό που εξετάζεται εδώ είναι ουσιαστικά το κατά πόσο ο άνθρωπος μπορεί να επιλέξει πότε θα έρθει το τέλος της ζωής του και αν μία τέτοια απόφαση είναι νομικά επιτρεπτή. Αξίζει να αναφερθεί πως η απόπειρα αυτοκτονίας και οι βαριές σωματικές βλάβες που προκαλεί κάποιος στο σώμα του δεν τιμωρούνται. Παρά το γεγονός αυτό, σε πολλές περιπτώσεις τα κράτη διστάζουν να υλοποιήσουν την επιθυμία κάποιου να πεθάνει. Οι περιπτώσεις αυτές αναφέρονται σε άτομα τα οποία αδυνατούν να βάλουν τέλος στη ζωή τους λόγω κάποιου σοβαρού τραυματισμού που τους στέρησε για παράδειγμα τη δυνατότητα κίνησης των ακρών, ή ακόμα και δυνατότητα επικοινωνίας με το εξωτερικό περιβάλλον.

3.5.1 Νομολογιακή αλλαγή

Στην Ελληνική έννομη τάξη το άρθρο 300 του Π.Κ. με τίτλο «ανθρωποκτονία με συναίνεση» ορίζει πως όποιος αποφασίσει να εκτελέσει ανθρωποκτονία από οίκτο, ακόμα και μετά από την επίμονη απαίτηση του θύματος, τιμωρείται με φυλάκιση. Εν συνεχεία, το άρθρο 301 (ενεργητική ευθανασία) του Π.Κ. τιμωρεί με φυλάκιση και τη συμμετοχή σε αυτοκτονία (Τσαούση 2002: 4). Δεν ισχύει, όμως

το ίδιο για πολλές χώρες οι οποίες έδωσαν νομική υπόσταση στην υπό προϋποθέσεις επικουρική ευθανασία, όπως η Ελβετία,¹⁸ το Βέλγιο,¹⁹ η Γαλλία,²⁰ η Ολλανδία,²¹ και ο Καναδάς.²²

Η θεσμική αυτή αλλαγή ήταν επακόλουθο δικαστικών αποφάσεων των εθνικών αλλά και διεθνών δικαστικών αρχών. Οι εθνικοί δικαστές διαφόρων χωρών υποστήριξαν πως η απαγόρευση της επικουρικής ευθανασίας περιορίζει σε μεγάλο βαθμό το δικαίωμα της αυτονομίας. Ήδη από το 1990 το ανώτατο δικαστήριο των ΗΠΑ στην απόφαση του *Cruzan v. Director of Missouri Department of Health*²³ αποφάσισε τη χορήγηση άδειας για τη διακοπή μηχανικής ιατρικής υποστήριξης που θα οδηγούσε στο θάνατο του ασθενούς του οποίου η κατάσταση ήταν σοβαρή και μη αναστρέψιμη. Το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά, στην υπόθεση *Carter vs Canada (Attorney General)*,²⁴ απόφαση της 6^{ης} Φεβρουαρίου του 2015 όρισε πως ο νόμος που απαγορεύει την επικουρική ευθανασία είναι ενάντια στο δικαίωμα της προσωπικής αυτονομίας. Οι δικαστικές αυτές αποφάσεις συνιστούν μια προτροπή για αλλαγή της νομοθεσίας. Στην περίπτωση του Καναδά το δικαστήριο έδωσε προθεσμία ενός έτους στον ομοσπονδιακό νομοθέτη για να θεσπίσει νόμο που θα νομιμοποιούσε την ενεργητική ευθανασία (Bulter & Tiedemann 2015: 9). Το 2014, επίσης το ανώτατο δικαστήριο του Ηνωμένου Βασιλείου έκρινε στην απόφαση *R. κατά Ministry of Justice*²⁵ ότι η απόλυτη απαγόρευση αποτελούσε περιορισμό της ανθρώπινης ελευθέριας. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου του 2017, μετά την άρνηση χορήγησης φαρμάκου σε ασθενή τελικού σταδίου που επιθυμούσε να πεθάνει. Οι δικαστές συνηγόρησαν στο γεγονός πως μια τέτοια απόφαση δεν είναι σύμφωνη με την προστασία της αυτονομίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 παρ. 1 αλλά και το άρθρο 1 παρ. 1 του

¹⁸ Strafgesetzbuch (StGB), άρθρα 114 -115.

¹⁹ Loi relative à l'euthanasie de 28 mai 2002.

²⁰ LOI n° 2016-87 du 2 février 2016 créant de nouveaux droits en faveur des malades et des personnes en fin de vie.

²¹ Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (2001).

²² BILL C-14 criminal code amending act.

²³ *Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health*, 497 U.S. 261 (1990).

²⁴ *Carter vs Canada (Attorney General)* Supreme Court of Canada 2016 βλ. Bulter & Tiedemann 2015: 9.

²⁵ *R (Nicklinson) v Ministry of Justice* [2014] UKSC 38

ομοσπονδιακού γερμανικού Συντάγματος (Grundgesetz). Αυτό που αποφασίστηκε στην ουσία ήταν πως η αυτονομία του ανθρώπου είναι αυτή που υπερέχει όσον αφορά στις ατομικές επιλογές σε σημαντικές αποφάσεις ζωής και θανάτου, όπως για παράδειγμα η αντιμετώπιση των ασθενειών. Το δικαστήριο όμως περιόρισε το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του ανθρώπου, λέγοντας πως το δικαίωμα επιλογής του θανάτου περιορίζεται σε αυστηρά και μόνο σε ανίατες περιπτώσεις ασθενών (Schuetze 2020).

Χαρακτηριστική είναι επίσης και η στάση του ΕΔΔΑ στο θέμα της επικουρικής ευθανασίας. Στις αποφάσεις τους, οι δικαστές δίνουν έμφαση στο γεγονός πως η επικουρική ευθανασία έχει αποποινικοποιηθεί σε αρκετές χώρες της Ευρώπης προτρέποντας έμμεσα τα κράτη μέλη της ΕΣΔΑ να ακολουθήσουν το νέο νομικό ρεύμα.

Για παράδειγμα στην υπόθεση Pretty v. UK²⁶ το 2002, που αφορά την άρνηση των Βρετανικών αρχών στο αίτημα της Diane Pretty, μιας παράλυτης ασθενούς, για παροχή βοήθειας από το σύζυγο της να τερματίσει τη ζωή της, το ΕΔΔΑ αν και αρνήθηκε να πάρει θέση συνηγόρησε στο γεγονός πως η απαγόρευση αυτή συνιστά περιορισμό του δικαιώματος αυτοδιάθεσης. Η Diane Pretty προσέφυγε στο ΕΔΔΑ με το επιχείρημα πως η άρνηση των βρετανικών αρχών συνιστούσε παραβίαση των άρθρων 2 (δικαίωμα στη ζωή), 3 (απαγόρευση βασανιστηρίων και απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης), 8 (προστασία ιδιωτικού βίου) της ΕΣΔΑ. Το δικαστήριο απεφάνθη πως το δικαίωμα στη ζωή δε συνιστά δικαίωμα στο θάνατο και πως το άρθρο 3 δε μπορεί να ερμηνευτεί με τέτοιο τρόπο ώστε να νοηθεί πως για την αποφυγή των δυσκολιών επιτρέπεται η αφαίρεση της ζωής. Το ΕΔΔΑ κρίνοντας τον αγγλικό νόμο που απαγορεύει την επικουρική ευθανασία, και το κατά πόσο συνάδει με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ, κατέληξε στο συμπέρασμα πως η νομοθεσία αυτή συνιστά περιορισμό του δικαιώματος αυτοδιάθεσης του ανθρώπου. Πάρα ταύτα οι δικαστές αρκέστηκαν στο να αναγνωρίσουν πως όλο και περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη επιτρέπουν πλέον την υποβοηθούμενη αυτοκτονία αλλά τόνισαν πως η τελική απόφαση ανήκει στην ευχέρεια της κάθε χώρας.²⁷ Στην υπόθεση Haas v.

²⁶ Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου [2002] 2346/02 (Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου)

²⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως παρόμοια εκρινε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Lampert και άλλοι κατά Γαλλίας [2015] 46043/14 αλλά και η Koch κατά Γερμανίας [2012] 497/09.

Switzerland του 2011 επίσης κρίθηκε πως η ελεύθερη απόφαση ενός ατόμου να καθορίσει τον τρόπο και χρόνο τερματισμού της ζωής του αποτελεί μια πτυχή του άρθρου 8 της Συνθήκης αλλά αυτό δε συνεπάγεται και με την αντίστοιχη υποχρέωση του κράτους να το διευκολύνει.²⁸

3.5.2 Συμπέρασμα

Σύμφωνα με τις υποθέσεις αυτές, προφανώς η μέχρι πρότινος απαγόρευση της επικουρικής ευθανασίας συνιστούσε έναν αυθαίρετο περιορισμό της ατομικής αυτονομίας. Αυτό συμβαίνει διότι δεν υπήρχε κάποια εξέλιξη στη μέχρι τώρα σχέση του ανθρώπου με τη ζωή και το θάνατο, ζήτημα στο οποίο αφορά η συγκεκριμένη απαγόρευση. Πλέον, όμως, η δικαστική και εν συνέχεια η νομοθετική εξουσία προχώρησαν σε νομιμοποίηση του δικαιώματος αυτού με βάση το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ δεν προχώρησε τόσο στην ανάλυση του δικαιώματος ώστε να ορίσει τα κριτήρια που νομιμοποιούν τον περιορισμό του.

Αντίθετα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας πάνω στο ανθρώπινο σώμα αλλά και ο περιορισμός του καθορίζει με περισσότερη σαφήνεια τις ανθρώπινες δυνατότητες πάνω σ' αυτό.

4 Ιδιοκτησία του Ανθρώπινου Σώματος

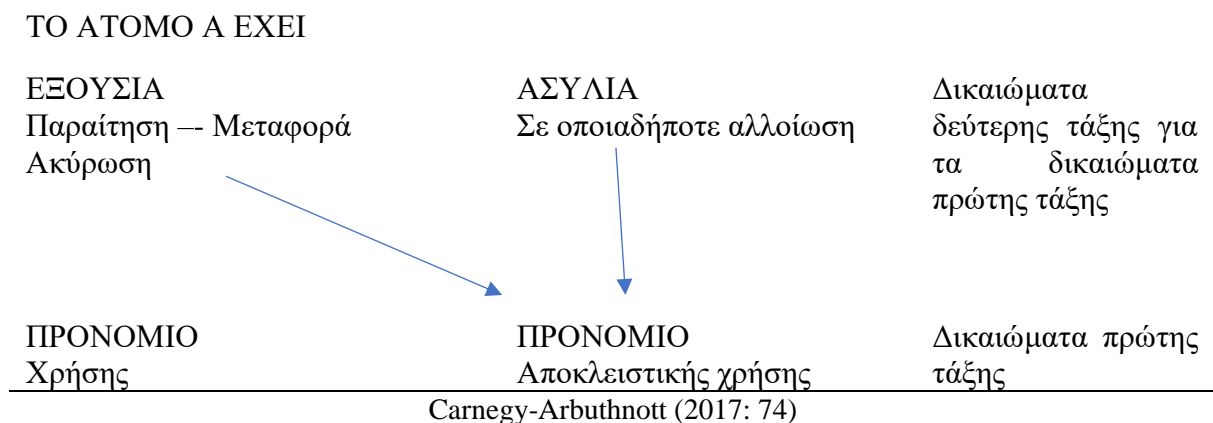
Το κεφάλαιο 4 είναι αφιερωμένο στη μελέτη της αυτοκτησίας, δηλαδή της κυριότητας πάνω στο ανθρώπινο σώμα. Η ύπαρξη θεσμών που κατοχυρώνουν κυριότητα στο σώμα συνεπάγεται με το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Το ζητούμενο είναι το κατά πόσο το δικαίωμα της ιδιοκτησίας καθιστά περισσότερο σαφές το περιεχόμενο αλλά και τα όρια του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης σε σχέση με τη διάθεση των οργάνων ως αντικειμένων συναλλαγής. Για να γίνει κατανοητή η παραπάνω διαπίστωση πρέπει σε ένα πρώτο επίπεδο να οριστεί με σαφήνεια η νομική έννοια της ιδιοκτησίας.

²⁸ Haas κατά Ελβετίας [2011] 31322/07, παράγραφος 51 -52.

4.1 Ιδιοκτησία ως Δέσμη Δικαιωμάτων

Η νομική υπόσταση της θεωρίας της ιδιοκτησίας του Locke δίνεται με τη θεωρία περί ιδιοκτησίας που διατυπώθηκε από τον Ουέσλι Νιούκομπ Χάχφελντ (Carnegy-Arbuthnott 2017: 2, Munzer 2011: 266, Χατζής 2011: 17). Η θεωρία αυτή τυγχάνει αποδοχής από τη νομική κοινότητα (Carnegy-Arbuthnott 2017: 142). Κατά τον Χάχφελντ, η ιδιοκτησία είναι ένα σύνολο αξιώσεων, προνομίων, εξουσιών και ασυλιών (Carnegy-Arbuthnott 2017 : 74, 2-3. Munzer 2011: 266-268) που κατέχει κατ' αποκλειστικότητα ένας άνθρωπος πάνω σε κάποιο πράγμα (Χατζής 2011: 17). Όσες περισσότερες από τις παραπάνω αξιώσεις, προνόμια και εξουσίες κατέχει κάποιος, τόσο πιο πλήρης είναι η ιδιοκτησία του (Carnegy-Arbuthnott 2017: 45). Στο σχήμα B1 φαίνεται πως η δέσμη δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας διασπάται σε δικαιώματα πρώτης τάξης, δηλαδή το προνόμιο χρήσης του αντικειμένου και το προνόμιο απόκλισης των άλλων από τη χρήση του και σε δικαιώματα δεύτερης τάξης, δηλαδή τη δυνατότητα παραίτησης ακύρωσης ή μεταφοράς του προνομίου αποκλειστικής χρήσης αλλά και της ασυλίας που χρησιμοποιείται σε περίπτωση παραβίασης του προνομίου αυτού.

ΣΧΗΜΑ Β1

Η κατηγοριοποίηση σε δικαιώματα πρώτης και δεύτερης τάξης έγινε από τον καθηγητή φιλοσοφίας του Δίκαιου Leif Wenar (Carnegy-Arbuthnott 2017: 74). Τα δικαιώματα πρώτης τάξης αφορούν στις δυνατότητες του ατόμου σε σχέση με το αντικείμενο της ιδιοκτησίας, ενώ

τα δικαιώματα δεύτερης τάξης είναι εκείνα που αφορούν στην τροποποίηση των δικαιωμάτων πρώτης τάξης. Τα δικαιώματα δεύτερης τάξης συμβάλλουν στην κατανόηση της ιδέας πως η ιδιοκτησία είναι αποκλειστική, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη το γεγονός ότι ο αποκλεισμός των άλλων δεν είναι στατικός, αλλά ότι ο ιδιοκτήτης προσδιορίζει πού, πότε, πώς και σε σχέση με ποιον ισχύει ο αποκλεισμός αυτός (Carnegy-Arbuthnott 2017: 151).

Σύμφωνα με την άποψη του Χάχφελντ, η μεταφορά της ιδιοκτησίας ενός αντικειμένου συμβαίνει τη στιγμή που τα παραπάνω αναφερόμενα προνόμια μεταφέρονται σε κάποιον τρίτο κι όχι τη στιγμή μεταφοράς του αντικειμένου στην κατοχή κάποιου τρίτου (Carnegy-Arbuthnott 2017: 75). Ίσως το πιο κατανοητό παράδειγμα της θεωρίας αυτής είναι το παράδειγμα ενός τραπεζικού λογαριασμού. Ο κύριος δικαιούχος των χρήματων δεν έχει στην κατοχή του τα χρήματα αλλά ο ίδιος έχει αποκλειστική εξουσία απαίτησης του ποσού από την τράπεζα και είναι κατ' επέκταση εκείνος αποφασίζει ποτέ θα χρησιμοποιηθούν τα χρήματα και για ποιο σκοπό (Edelman 2015: 53).

Με βάση τα παραπάνω, η μεταφορά του δικαιώματος αποκλειστικής χρήσης πάνω στο ανθρώπινο σώμα αποτελεί το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Η μεταφορά αυτή μπορεί να λάβει χώρα μέσω της συγκατάθεσης του ατόμου.

4.2 Ιδιοκτησία στα μέρη του σώματος

Το υποκεφάλαιο 4.2 πραγματεύεται το ζήτημα της ιδιοκτησίας όσον αφορά τα μέρη του ανθρώπινου σώματος από τον ίδιο ή κάποιον τρίτο όσο ο τελευταίος είναι εν ζωή.

4.2.1 Μέρη του σώματος με δυνατότητα αναγέννησης

Τα μέρη του σώματος που έχουν τη δυνατότητα αναγέννησης αφορούν όλες τις εκκρίσεις του σώματος όπως για παράδειγμα το σπέρμα ή τα ούρα που αποβάλλονται με φυσικές διαδικασίες του οργανισμού, τα κύτταρα, το αίμα αλλά και το ήπαρ το οποίο αν και ανήκει στην κατηγορία των

συμπαγών οργάνων έχει την ιδιαίτερη δυνατότητα να ξαναδημιουργείται ακόμα κι από ένα μικρό δείγμα.

Το νομικό καθεστώς που επικρατεί όσον αφορά τα μέρη αυτά του σώματος συνοψίζεται στη φράση που χρησιμοποιήθηκε από τον δικαστή Panelli στην υπόθεση Moore v. Regents of University of California:

“A patient must have the ultimate power to control what becomes of his or her tissues. To hold otherwise would open the door to a massive invasion of human privacy and dignity in the name of medical progress.”²⁹

Η υπόθεση αυτή είναι μία εκ των βασικότερων υποθέσεων του κοινοδικαίου όσον αφορά την ιδιοκτησία του ανθρώπου στο σώμα του. Ο ενάγων, κύριος Moore, ο οποίος έπασχε από μια σπάνια μορφή λευχαιμίας (Hairy cell leukaemia), με το επιχείρημα πως η ευρεσιτεχνία T-cell line patent που δημιουργήθηκε από το πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια είχε ως βάση δείγμα από κύτταρα του σπλήνα του που είχαν χρησιμοποιηθεί χωρίς τη συγκατάθεση του, διεκδίκησε μέρος επί του κέρδους το οποίο ανέρχονταν σε 3 δισεκατομμύρια δολάρια. Εν απουσία νομοθεσίας που να ορίζει το δικαίωμα ιδιοκτησίας στο ανθρώπινο σώμα, οι δικαστές απέρριψαν το αίτημα του κύριου Moore, να του αναγνωριστεί δικαίωμα ιδιοκτησίας στα κύτταρα του σπλήνα του. Λόγω της μοναδικότητας, όμως, του οργάνου αυτού που είχε προσβληθεί από τη σπάνια μορφή λευχαιμίας, οι δικαστές καταδίκασαν το πανεπιστήμιο σε αποζημίωση του ενάγοντος (Φαρδής 2018: 49). Το δικαστήριο ερμηνεύοντας το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα πως ο ασθενής πρέπει να έχει τον έλεγχο των ιστών και οργάνων του σώματος του ακόμα και μετά την απομάκρυνση τους από αυτό. Το δικαστήριο όμως δεν αφαιρέσε τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας της ευρεσιτεχνίας από το πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια. Αυτό σημαίνει πως αναγνώρισε τη μεταφορά του δικαιώματος ιδιοκτησίας του σπλήνα από τον κάτοχο του στο πανεπιστήμιο. Η μεταφορά αυτή έγινε μέσω της επεξεργασίας του οργάνου. Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στη φιλοσοφία του Locke όπως αυτή αναλύθηκε στο κεφάλαιο 3. Πιο συγκεκριμένα οι δικαστές αναγνώρισαν δικαίωμα

²⁹ Moore v. Regents of University of California (1990).

ιδιοκτησίας πάνω στην ευρεσιτεχνία η οποία στηρίχθηκε στο δείγμα από το σπλήνα του κύριου Moore εξαιτίας της επεξεργασίας που υπέστη το όργανο αυτό στο εργαστήριο και λόγω της αλλαγής των ιδιοτήτων της πρώτης ύλης και της δημιουργίας νέας ευρεσιτεχνίας. Οι δικαστές επίσης συμφώνησαν στο γεγονός πως το πρόβλημα δεν ανάγονταν στο ζήτημα της δωρεάς ή πώλησης δείγματος από το ανθρώπινο σώμα αλλά στο ζήτημα της έλλειψης συγκατάθεσης του ασθενούς.

Υπάρχει επίσης μία σειρά υποθέσεων του κοινοδικαίου που σχετίζονται με το εμπόριο μερών του σώματος όπως η υπόθεση *Hagiwara vs University of California*.³⁰ Η υπόθεση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική από την άποψη πως αποδεικνύεται το γεγονός πως η συναίνεση του ατόμου στη διάθεση των μερών του σώματος του με αντάλλαγμα χρηματική αμοιβή είναι το στοιχείο αυτό που δε συνιστά τη διάθεση αυτή πρόβλημα ποινικού δικαίου. Η υπόθεση *Hagiwara vs University of California* (Dick 2002: 2-4) αφορούσε την ανάπτυξη της κυτταρικής γραμμής από αντίσωμα για καρκινικό όγκο ο οποίος βρέθηκε στα κύτταρα συγγενικού προσώπου ενός μαθητή ονόματι Hagiwara. Η κυτταρική αυτή γραμμή δημιουργήθηκε στο εργαστήριο Royston του πανεπιστημίου της Καλιφόρνια. Ο μαθητής αλλά και το πανεπιστήμιο διεκδίκησαν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στην ευρεσιτεχνία. Η υπόθεση εν τέλει λύθηκε εκτός δικαστικής αίθουσας με την αναγνώριση στο μαθητή αποκλειστικών δικαιωμάτων διαφήμισης στην Ιαπωνία. Η υπόθεση αυτή τεκμηριώνει πως το ζήτημα της διάθεσης των ανθρώπινων οργάνων επί χρηματικής αμοιβής είναι ζήτημα αστικού δικαίου, δηλαδή ζήτημα ιδιοκτησίας.

Επιπλέον στην υπόθεση *Venner v. Maryland*³¹ αλλά και σε μια σειρά υποθέσεων, τα αμερικάνικα και βρετανικά δικαστήρια αναγνώρισαν περιουσιακό δικαίωμα σε μια σειρά εκκρίσεων του ανθρώπινου σώματος αλλά και στα μαλλιά καθώς επίσης και στο αίμα κ.α., τα οποία αποτελούν εκούσιες ή και ακούσιες εκκρίσεις του σώματος και έχουν τη δυνατότητα ανάπλασης.³²

³⁰ Παρόμοιες υποθέσεις αποτέλεσαν και οι *University of California vs Hoffman La Roche* και *Dr. Hagiwara vs University of California*. Οι υποθέσεις λυθήκαν εξωδικαστικά και στην ουσία η φαρμακοβιομηχανία La Roche και το πανεπιστήμιο της California εξαγόρασαν τους ιστούς των ανθρώπων αυτών βλ. Applebaum (1992: 527 υπ. 227).

³¹ *Charles Venner v. State of Maryland* 30 Md. App. 599 (1976).

³² *R v Rothery* [1976] Crim LR 69· *Yearworth and others v North Bristol NHS Trust* [2010] QB 1. Βλ. Edelman (2015: 51)· *Hecht v. Superior Court (Kane)* (1993). Στην υπόθεση αυτή το δικαστήριο της πολιτείας της

Ένα βήμα παραπέρα όσον αφορά τις αξιώσεις που μπορεί να έχει κάποιος στις εκκρίσεις του σώματος του, με βάση τη δέσμη δικαιωμάτων του Χάχφελντ, έκανε το αμερικανικό ανώτατο δικαστήριο στην υπόθεση *United States v. Garber*.³³ Στην περίπτωση αυτή το δικαστήριο αποφάσισε να επιβάλει φόρο εισοδήματος στην πώληση του αίματος αναγνωρίζοντας ουσιαστικά το αίμα σαν περιουσία του κατόχου του (Φαρδής 2018: 52). Επιπλέον στις ΗΠΑ υπάρχει η δυνατότητα αγοράς και πώλησης αίματος και αιμοπεταλίων (*Blood banks*) (Φαρδής 2018: 68).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί η Σύμβαση για το Ευρωπαϊκό Δίπλωμα Ευρεσιτεχνίας³⁴ καθώς επίσης και Οδηγία 98/44/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6ης Ιουλίου 1998 για την έννομη προστασία των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων³⁵ αλλά και η ενδεικτική νομολογία του συμβουλίου ανακοπών του ΣΕΔΕ, το οποίο ιδρύθηκε από τη εν λόγω Σύμβαση. Με βάση τον Κανόνα 23^ε παράγραφος 1 (το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του) του κεφαλαίου VI της Συμβάσης (βιοτεχνολογικές εφευρέσεις) ορίζεται πως το ανθρώπινο σώμα, στα διάφορα στάδια σχηματισμού και ανάπτυξης του αλλά και η ανακάλυψη ενός από τα στοιχεία του, δεν μπορούν να αποτελέσουν κατοχυρώσιμες με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας εφευρέσεις. Η αιτιολογία της απαγόρευσης συνιστά πως η εφαρμογή αντίθετων διατάξεων θα έθετε σε κίνδυνο την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.³⁶ Όμως, σύμφωνα με τη δεύτερη παράγραφο της ίδιας διάταξης, τα στοιχεία που απομονώνονται από το ανθρώπινο σώμα ή παράγονται με άλλο τρόπο μέσω μιας τεχνικής διαδικασίας, μπορούν να αποτελέσουν εφεύρεση κατοχυρωμένη με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, ακόμη και αν η δομή αυτών των στοιχείων είναι ίδια με εκείνη ενός φυσικού στοιχείου.³⁷

Καλιφόρνια αναγνώρισε το δικαίωμα ενός ανθρώπου να κληροδοτήσει το σπέρμα του· *Diamond v. Chakrabarty*, 447 U.S. Supreme Court 303 (1980). Στην υπόθεση αυτή το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ όρισε πως τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας προστατεύουν τον ερευνητή που υλοποίησε την ιδέα του, ενώ δεν αφορούν τα εκ φύσεως προερχόμενα προϊόντα. George (2001: 36)· Φαρδής (2018: 53).

³³ *United States v. Garber* (1979), 145 F.2d 966 (6th Cir. 1944).

³⁴ Σύμβαση για τη χορήγηση των ευρωπαϊκών διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας (τέθηκε σε ισχύ 5 Οκτωβρίου 1973), ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το νόμο Νόμος 2029/1992.

³⁵ Οδηγία 98/44/ΕΚ της 6ης Ιουλίου 1998 για την έννομη προστασία των βιολογικών εφευρέσεων [1998] ΟJ 213/13 (Οδηγία περί βιολογικών εφευρέσεων).

³⁶ Οδηγία περί βιολογικών εφευρέσεων, προοίμιο παράγραφος (38)

³⁷ Σύμβαση για το ευρωπαϊκό δίπλωμα ευρεσιτεχνίας άρθρο 52 παράγραφος 4, άρθρο 53 παράγραφος α.

Με βάση την αναφερθείσα οδηγία το ΕΓΔΕ αρνήθηκε να χορηγήσει διπλώματα ευρεσιτεχνίας πάνω στα ανθρώπινα εμβρυϊκά βλαστοκύτταρα. Το ΕΓΔΕ αναφερόμενο στο νομοθέτημα αυτό, θεώρησε πως τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας για τα ανθρώπινα εμβρυϊκά βλαστοκύτταρα είναι παράνομα επειδή αποτελούν διπλώματα ευρεσιτεχνίας σε ανθρώπινο σώμα ή ανθρώπινο μέρος του σώματος, και κατά συνέπεια προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια με το να εμπλέκουν εμπορικές ή βιομηχανικές χρήσεις των εμβρύων.³⁸

Το Δεκέμβριο του 1994 στην υπόθεση Howard Florey / Relaxin³⁹, το ΣΕΔΕ κλήθηκε να αποφανθεί επί της ανακοπής ευρωπαϊκού διπλώματος ευρεσιτεχνίας βάσει της “διαδικασία ανακοπής”, η οποία περιγράφεται στο μέρος V της ΣΕΔΕ (άρθρα 99 έως 105). Αν και η υπόθεση αυτή χρονολογείται το 1994 αποτελεί μια αρκετά σημαντική υπόθεση από την άποψη πως το ΣΕΔΕ απέρριψε όλα τα επιχειρήματα περί ηθικής της χρήσης του ανθρωπίνου DNA και απέρριψε την αίτηση χορήγησης ευρωπαϊκού διπλώματος ευρεσιτεχνίας με βάση τη μη συγκατάθεση των ενδιαφερομένων. Πιο συγκεκριμένα η αίτηση ανακοπής αφορούσε την αίτηση χορήγησης ευρωπαϊκού διπλώματος ευρεσιτεχνίας, όσον αφορά DNA, η οποία χρησιμοποίησε γονίδιο που εξάγεται από ένα συγκεκριμένο ανθρώπινο ιστό ο οποίος βρίσκεται στις εγκύους. Τα επιχειρήματα που τέθηκαν όσον αφορά την ανακοπή χορήγησης αφορούν το γεγονός πως αποτελεί προσβολή για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια να χρησιμοποιείται η εγκυμοσύνη και συνεπώς η ανθρώπινη ζωή για διαδικασίες που αποσκοπούν στο κέρδος και πως η κατοχύρωση με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας των ανθρωπίνων γονιδίων αποτελεί μια μορφή σύγχρονης δουλείας, καθώς περιλαμβάνει την αποσυναρμολόγηση των γυναικών και την αποσπασματική πώληση τους σε εμπορικές επιχειρήσεις ανά τον κόσμο. Όμως η αίτηση ευρωπαϊκού διπλώματος ευρεσιτεχνίας απορρίφθηκε κυρίως λόγω της ανυπαρξίας συναίνεσης ενώ το ΣΕΔΕ τόνισε πως η αυτόνομη ικανότητα λήψης αποφάσεων ενός ατόμου υποστηρίζει τη διαπίστωση ότι κάθε ανθρώπινο σώμα είναι ιδιοκτησία του φορέα του.

³⁸ Oliver Brüstle κατά Greenpeace [2011] C-34/10· Parsons, Teng, Moore & Snyder 2011: 143).

³⁹ Howard Florey / Relaxin [2002] T 0272/95 (Relaxin)

4.2.2 Μέρη του σώματος χωρίς δυνατότητα αναγέννησης

Το υποκεφάλαιο αυτό πραγματεύεται το δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω στα όργανα τα οποία δεν έχουν τη δυνατότητα αναγέννησης μετά την αφαίρεση τους από το σώμα. Στην ουσία η ανάλυση αυτή εξετάζει τη δυνατότητα μεταφοράς της ιδιοκτησίας των οργάνων αυτών από το ένα άτομο στο άλλο και αν η συγκατάθεση μεταφοράς ιδιοκτησίας αυτή μπορεί να λάβει χώρα με την υπόσχεση χρηματικού ανταλλάγματος.

Το νομικό πλαίσιο γύρω από το θέμα της εμπορίας οργάνων αποτελείται αρχικά από τις διεθνείς συνθήκες και τα ευρωπαϊκά νομοθετήματα, οι διατάξεις των οποίων ενσωματώνονται στο εθνικό ελληνικό δίκαιο. Όσον αφορά τη διεθνή νομοθεσία, την πιο σημαντική συνθήκη αποτελεί η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής, η λεγόμενη και Σύμβαση του Οβιέδο για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη Βιοϊατρική.⁴⁰ Σε εθνικό επίπεδο ο νόμος που εφαρμόζεται στην Ελλάδα, όσον αναφορά την αφαίρεση οργάνων για μεταμόσχευση είναι ο 3984/2011 όπως τροποποιήθηκε από τον 4075/2012, ο οποίος ενσωματώνει τις διατάξεις τις παραπάνω διεθνούς συνθήκης και της Οδηγίας 2010/53/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010.⁴¹ Σημαντικές διατάξεις περί αφαίρεσης των οργάνων οι οποίες ως ένα βαθμό αναπαράγουν τον παραπάνω νόμο υπάρχουν επίσης στον 3418/2005 (ΚΙΔ).

⁴⁰ Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (ολοκληρώθηκε 4 Απριλίου 1997, τέθηκε σε ισχύ 1 Δεκεμβρίου 1999) 164 ETS (Σύμβαση του Οβιέδο) ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το νόμο Νόμος 2619/1998.

⁴¹ Νόμος 3984/2011 (ΦΕΚ 150/Α/27-6-2011): Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις (νόμος 2011 περί μεταμόσχευσης οργάνων) όπως τροποποιήθηκε από το νόμο Ν. 4075/2012 και ενσωματώνει στην ελληνική έννομη τάξη τις διατάξεις της Οδηγίας 2010/53/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται για Μεταμόσχευση [2010] OJ 207/14 (Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων).

Η νομοθεσία ευνοεί τη δωρεά οργάνων από αποθανόντα δότη ενώ η προσφορά από εν ζωή δότη αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση. Πιο συγκεκριμένα, ο 3984/2011 στο άρθρο 8 προβλέπει πως η αφαίρεση ιστών και οργάνων από ζώντα δότη αποτελεί την τελευταία λύση, όταν δηλαδή δε διατίθενται όργανα από νεκρό δότη ή αντίστοιχα όταν κάθε εναλλακτική θεραπευτική μέθοδος ανάλογης αποτελεσματικότητας έχει εξαντληθεί αλλά και υπό την προϋπόθεση πως η μεταμόσχευση δε θέτει σε κίνδυνο την υγεία του δότη. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί πως η επιλογή δωρεάς οργάνων από εν ζωή δότη είναι αρκετά περιορισμένη. Αυτό συμβαίνει διότι η δωρεά μπορεί να λάβει χώρα μόνο σε πρόσωπο με το οποίο ο δότης συνδέεται συναισθηματικά.⁴²

Το άρθρο 35 παράγραφοι 2, 3, 4 του 3984/2011 απαγορεύουν τη διάθεση και τη δημόσια προσφορά (διαφήμιση) ιστών, κυττάρων και οργάνων αλλά και τη μεσολάβηση προς αφαίρεση αυτών έναντι χρηματικού ανταλλάγματος. Αξίζει να σημειωθεί πως ο νομοθέτης θεωρεί την ύπαρξη σκοπού μεταπώλησης, μια επιβαρυντική περίπτωση. Ενώ το άρθρο 32 παράγραφος 5 του ίδιου νόμου τιμωρεί και τον λήπτη.

Πλέον η απαγόρευση πώλησης συμπαγών οργάνων έχει απαγορευτεί από το σύνολο των χωρών με μόνη εξαίρεση το Ιράν. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία του Ηνωμένου Βασιλείου αλλά και των ΗΠΑ όσον αφορά τις μεταμοσχεύσεις από ζωντανό δότη μπορούν να λάβουν χώρα μόνο ως τελευταία λύση. Συνεπώς το αγγλικό δίκαιο δέχεται την αρχή της μη αυτοδιάθεσης του ανθρωπίνου σώματος με βάση την οποία το άτομο δε μπορεί να συναινέσει στη θανάτωση του ή στη σοβαρή σωματική του βλάβη.⁴³

⁴² Νόμος 3984/2011 (ΦΕΚ 150/Α/27-6-2011): Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις (νόμος 2011 περί μεταμόσχευσης οργάνων) όπως τροποποιήθηκε από το νόμο Ν. 4075/2012 και ενσωματώνει στην ελληνική έννομη τάξη τις διατάξεις της Οδηγίας 2010/53/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρώπινων οργάνων που προορίζονται για Μεταμόσχευση [2010] OJ 207/14 (Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων).

8

⁴³ The Human Tissue Act [1961]: το νομοθέτημα αυτό αναφέρεται στην αφαίρεση οργάνου από πτωματικό δότη· The Human Organ Transplants Act [1989] που αναφέρεται στην εν ζωή μεταμόσχευση.

4.3 Ιδιοκτησία post mortem

Ως τώρα στόχος της μελέτης του κεφαλαίου 4 είναι η ιδιοκτησία που κατέχει κάποιος στο σώμα του εν ζωή. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν υφίσταται νομικά το δικαίωμα απόφασης ενός ατόμου για την τύχη του σώματός του μετά το θάνατό του και αν κάτι τέτοιο δεν υφίσταται τότε ποιο είναι το ισχύον νομικό πλαίσιο για το νεκρό ανθρώπινο σώμα.

4.3.1 Ιδιοκτησία των συγγενών και η επιθυμία του αποθανόντος

Σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο το νεκρό σώμα είναι πράγμα *extra commercium*. Συνεπώς το ανθρώπινο σώμα δεν μπορεί να κληροδοτηθεί. Σύμφωνα με το άρθρο 57 εδάφιο β' του Α.Κ.,⁴⁴ οι συγγενείς αποκτούν δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας του αποθανόντος. Η ιδιοκτησία των συγγενών όσον αφορά το νεκρό σώμα περιορίζεται στο θέμα της ταφής.⁴⁵ Όμως η νεκροσυλία τιμωρείται από τον ποινικό κώδικα ως κλοπή, δηλαδή αφαίρεση ξένης περιουσίας.⁴⁶ Η κλοπή υφίσταται μόνο σε πράγματα τα οποία έχουν κάποια αξία είτε συναισθηματική είτε υλική (ΠΚ 372). Μάλιστα αν το αντικείμενο κλοπής είναι μεγάλης αξίας μεγαλώνει και η ποινή του δράστη (ΠΚ 372§2). Συνεπώς ο νόμος συνηγορεί στο γεγονός πως το νεκρό σώμα έχει κάποια αξία.

Το θεσμικό πλαίσιο επιτρέπει επίσης, σε πολλές χώρες όπως είναι η Ελλάδα,⁴⁷ η Γαλλία,⁴⁸ και το Βέλγιο⁴⁹ στους συγγενείς του αποθανόντος να δώσουν τα όργανα του

⁴⁴ Δικαίωμα στην προσωπικότητα: όταν η προσβολή αφορά νεκρό σώμα τότε το δικαίωμα απαίτησης άρσης και μη επανάληψης της προσβολής έχουν οι κληρονόμοι.

⁴⁵ Αναγκαστικός Νόμος 445/1968 (Περί Νεκροταφείων και ενταφιασμού νεκρών): Ποινικός Κώδικας, άρθρα 426 και 443.

⁴⁶ Ποινικός Κώδικας άρθρο 372

⁴⁷ Νόμος 3984/2011 (ΦΕΚ 150/Α/27-6-2011): Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις (νόμος 2011 περί μεταμόσχευσης οργάνων) όπως τροποποιήθηκε από το νόμο Ν. 4075/2012 και ενσωματώνει στην ελληνική έννομη τάξη τις διατάξεις τις Οδηγίας 2010/53/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρώπινων οργάνων που προορίζονται για Μεταμόσχευση [2010] OJ 207/14 (Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων) άρθρο 9 παρ. 6.

⁴⁸ Loi n°76-1181 du 22 décembre 1976 relative aux prélèvements d'organes. Gruat & Biccocchi (2010: 40).

⁴⁹ Loi sur le prélèvement et la transplantation d'organes [1986], art. 3 par. 2

τελευταίου για μεταμόσχευση. Ακόμα και στις χώρες στις οποίες ο άνθρωπος δε θεωρείται διανομού δυνάμει δότης, όπως π.χ. ο Καναδάς (Taylor 2017: 24), σε περιπτώσεις που ο ίδιος δεν έχει εκφράσει επιθυμία να δωρίσει τα όργανα του μετά θάνατον, η τελική απόφαση είναι αυτή των συγγενών (Φαρδής 2018: 22). Συνεπώς οι συγγενείς έχοντας δικαίωμα ιδιοκτησίας σε πράγμα αξίας, έχουν και την εξουσία να μεταφέρουν το δικαίωμα χρήσης σε κάποιον τρίτο.

Η γνώμη του αποθανόντος όσον αφορά τη διάθεση του σώματος του μετά θάνατον λαμβάνεται υπόψιν μόνο εφόσον αυτή είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήθη και άλλες διατάξεις του νόμου (ΑΚ 178-179, Σ 5§1). Για παράδειγμα πριν τη ψήφιση του νομοθετήματος που επιτρέπει πλέον την αποτέφρωση, η επιθυμία του αποθανόντος να αποτεφρωθεί το σώμα του δε ήταν αποδεκτή και συνεπώς δεν πραγματοποιούνταν (Ν. 3448/2006, άρθρο 35).

Το γενικό κανόνα στις χώρες του κοινοδικαίου όσον αναφορά την ιδιοκτησία του ανθρώπινου σώματος ορίζει η υπόθεση του 1882, *Williams v. Williams*⁵⁰. Πιο συγκεκριμένα η υπόθεση δίνει απάντηση στο ερώτημα αν ο άνθρωπος μπορεί να καθορίσει εν ζωή την τύχη του σώματος του post mortem. Η υπόθεση αυτή αφορά την τελευταία επιθυμία ενός άντρα να δοθεί το σώμα του μετά θάνατον στην σύζυγό του από την οποία είχε ζητήσει να το αποτεφρώσει, διαδικασία η οποία δεν ήταν επιτρεπτή υπό το τότε ισχύον αγγλικό δίκαιο, συνεπώς η επιθυμία του δεν πραγματοποιήθηκε και η σύζυγος του κατέθεσε μήνυση εναντίον των ατόμων που αποφάσισαν την ταφή του (George : 2001 : 20-21). Όμως το δικαστήριο έκρινε πως το άψυχο σώμα αποτελεί ένα «παρατημένο αντικείμενο» (abandoned object) και κατά συνέπεια κανείς δεν μπορεί να αποφασίσει για την τύχη του σώματός του (George 2001 : 20). Αν και κατά το ρωμαϊκό δίκαιο όλα τα μέρη του ανθρώπινου σώματος αποτελούσαν *res sacrae* ή αλλιώς *res communes* (Edelman 2015: 50), κατά το αγγλικό αποτελούν *res nullius* ή αλλιώς *abandoned objects* (Edelman 2015: 55). Τα πράγματα αυτά όπως τα μαργαριτάρια στη θάλασσα ή τα άγρια ζώα δεν ανήκουν σε κανέναν αλλά περνούν στην ιδιοκτησία εκείνου ο

⁵⁰ *Williams v. Williams* [1882] ChD 659, CA.

οποίος τα έχει πρώτος στην κατοχή του (Occuratio) (Edelman 2015: 50-55). Για την αποφυγή τέτοιων πιθανών συμπερασμάτων το δικαστήριο στην υπόθεση Williams v. Williams, αρνήθηκε την ύπαρξη περιουσιακού δικαιώματος στο σώμα, ωστόσο απεφάνθει ότι υφίσταται ένα δικαίωμα στην επιμέλεια και κατοχή του σώματος, όχι όμως διαρκές, αλλά μέχρι τη κανονική ταφή του (Φαρδής 2018: 50).

Το συμπέρασμα το οποίο μπορεί να εξαχθεί από την υπόθεση αυτή είναι πως ο εν ζωή άνθρωπος δεν έχει δικαιώματα αποφάσεων όσον αφορά το νεκρό σώμα του αλλά και πως παράδοξως το νεκρό σώμα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ιδιοκτησίας κάποιου τρίτου, και στη συγκεκριμένη περίπτωση των συγγενών, στους οποίους ο νόμος ουσιαστικά αφήνει ως επιλογές την ταφή, τη δωρεά των οργάνων ή τη δωρεά του σώματος για σκοπούς διδακτικούς, ερευνητικούς ή επιστημονικούς (Anatomy Act, United Kingdom 1984).

Στην παραπάνω υπόθεση όπως αναφέρθηκε κρίνεται επίσης και το νομικό στάτους της τελευταίας επιθυμίας ενός ανθρώπου κατά το αγγλικό δίκαιο. Κατά γενική ομολογία η τελευταία επιθυμία ενός ανθρώπου λαμβάνεται υπόψιν και μετά θάνατον και λαμβάνει τη μορφή ενός φόρου τιμής προς το νεκρό σώμα από μέρους των συγγενών ή ακόμα και της πολιτείας.⁵¹ Όμως το παρόν κανονιστικό πλαίσιο τόσο στην Ελλάδα όσο και σε χώρες του κοινοδικαίου δεν επιτρέπει στους πολίτες να επιλέγουν οι ίδιοι την τύχη του νεκρού σώματος τους. Όπως θα δειχτεί στις παρακάτω γραμμές τα κράτη θεωρούν πως το νεκρό σώμα μπορεί να γίνει ιδιοκτησία κάποιου άλλου ο οποίος αποφασίζει για την τύχη του νεκρού σώματος.

«Hard cases make bad law»

Η φράση αυτή χρησιμοποιήθηκε από τον Άγγλο δικαστή Peter Jackson, στην υπόθεση Re JS (Disposal of Body),⁵² η οποία αφορούσε την τελευταία επιθυμία ενός δεκατετράχρονου κοριτσιού με καρκίνο να διατηρηθεί το σώμα της στον πάγο μετά θάνατον. Ο δικαστής αναλογιζόμενος τις συνέπειες

⁵¹ Κοινή Υπουργική Απόφαση 4932/2017 (Ρύθμιση θεμάτων τεχνικού και λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία κέντρων αποτέφρωσης οστών νεκρών).

⁵² Re JS (Disposal of Body) [2016] EWHC 2859 (Fam) βλ. “Re JS (Disposal of Body) [2016] EWHC 2859 (Fam).

μιας τέτοιας νομολογίας, απεφάνθη πως το δικαστήριο είχε δικαιοδοσία να αποφασίσει μόνο ποιος θα είχε την ευθύνη να αποφασίσει για το τι θα γίνει με το σώμα μετά θάνατον.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η αυστραλιανή υπόθεση του 1908 *Doodeward v Spence*⁵³. Η υπόθεση αφορά ένα γιατρό ο οποίος διατήρησε ένα ζευγάρι θνησιγενών σιαμαίων, ενώ μετά το θάνατό του, τα σώματα πωλήθηκαν στην εταιρία *Doodeward* από την οποία και κατασχέθηκαν στη συνέχεια από τη αστυνομία. Η εταιρία απευθύνθηκε στη δικαιοσύνη με αίτημα την επιστροφή των σωμάτων, το οποίο έγινε δεκτό. Το δικαστήριο αιτιολογώντας την απόφασή αυτή ανέφερε πως η νόμιμη άσκηση εργασίας ή δεξιοτήτων που προσδίδουν στο ανθρώπινο σώμα ή ένα μέρος αυτού κάποιες ιδιότητες που το διαφοροποιούν από ένα απλό πτώμα, δίνουν το δικαίωμα στο «δημιουργό» να το διατηρήσει στην κατοχή του (George 2001: 22). Την αυστραλιανή αυτή υπόθεση ακολούθησαν μια σειρά υποθέσεων όπως *R v. Kelly* and *R v Lindsay*, οι οποίες αφορούσε την κλοπή 35 μερών του ανθρώπινου σώματος από το *Royal College of Surgeon*, τα οποία δε θεωρήθηκαν ιδιοκτησία σύμφωνα με την νομοθεσία του Ηνωμένου Βασιλείου (*Theft Act 1968*) – διότι ο κάτοχος δεν είχε αλλάξει τις ιδιότητες των μερών αυτών με προσωπική του εργασία. Κοινό σημείο των αποφάσεων αυτών είναι η δικαστική τους αιτιολογία, η οποία στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου στη θεωρία του *Locke* περί ιδιοκτησίας (George 2001: 24).

4.3.2 Το παράδοξο του εγκεφαλικού θανάτου

Αυτό το οποίο είναι αξιοσημείωτο είναι η στιγμή κατά την οποία το σώμα περνά από τη σφαίρα ελέγχου του ατόμου στη σφαίρα ελέγχου των συγγενών. Το σημείο αυτό δεν είναι ο βιολογικός θάνατος αλλά αυτό που ο νομός σήμερα ορίζει ως εγκεφαλικό θάνατο (Αδάμη 1996 : 536). Ο εγκεφαλικός θάνατος (*brain death*) ορίζεται σήμερα, ως η ανεπανόρθωτη απώλεια της ικανότητας για συνείδηση σε συνδυασμό με την ανεπανόρθωτη απώλεια της

⁵³ *Doodeward v Spence* (1908) 6 CLR 406. Βλ. George (2001:22).

ικανότητας για αυτόματη αναπνοή (Αδάμη 1996 : 536). Αντίθετα με τη νομική έννοια του εγκεφαλικού θανάτου, ο οποίος επέρχεται με τη διακοπή λειτουργίας του εγκεφάλου ο βιολογικός θάνατος επέρχεται με την οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του αίματος.

Η υιοθέτηση του εγκεφαλικού θανάτου μέσα στο νόμο υφίσταται για δυο λόγους. Ο πρώτος είναι πως τα όργανα πρέπει να αφαιρεθούν σε κατάσταση τέτοια ώστε να είναι λειτουργικά στο νέο οργανισμό, πράγμα που σημαίνει πως τα όργανα πρέπει να αφαιρεθούν πριν πάψει η καρδιακή λειτουργία και η κυκλοφορία του αίματος που διατηρεί τα όργανα στη ζωή. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι χρειάζεται ένας αποδεκτός ορισμός ώστε η αφαίρεση οργάνων να μην ισούται με ανθρωποκτονία ή βαριά σωματική βλάβη.

Όταν διαπιστωθεί ο εγκεφαλικός θάνατος, η αφαίρεση των οργάνων μπορεί να πραγματοποιηθεί με σκοπό τη μεταμόσχευση με την προϋπόθεση πως ο δότης δεν έχει εκφράσει αντίθετη γνώμη όσο είναι εν ζωή (opt-out system) και πάντα με τη σύμφωνη γνώμη των συγγενών (soft opt-out system) όπως ορίζεται στο άρθρο 9 του 3984/2011. Κατά συνέπεια, οι συγγενείς, με τη νομική έννοια του εγκεφαλικού θανάτου οικειοποιούνται το σώμα πριν το βιολογικό θάνατο. Πρακτικά λοιπόν τη στιγμή που οι συγγενείς μεταβιβάζουν τα όργανα στο κράτος, ο κάτοχος τους είναι ακόμη εν ζωή εφόσον δεν έχει επέλθει ο βιολογικός θάνατος.

4.4 Συμπέρασμα

Η αρχική σκέψη της παραπάνω ανάλυσης ήταν πως η μελέτη της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος ίσως να είναι περισσότερο κατανοητή μέσα από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με τον Βρετανό φιλόσοφο του δικαίου H.L.A. Hart η ύπαρξη ενός δικαιώματος ορίζεται αποκλειστικά από το νόμο (Hart 1954: 38). Η μέχρι τώρα ανάλυση του κεφαλαίου 4 συνηγορεί στην ύπαρξη δικαιώματος ιδιοκτησίας πάνω στο σώμα. Το πόσο πλήρες είναι αυτό το δικαίωμα εξαρτάται

από το μέρος του σώματος στο οποίο κάποιος αξιώνει ιδιοκτησία αλλά και την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το σώμα.

4.4.1 Διαφοροποίηση της ιδιοκτησίας ανάλογα με τα μέρη του σώματος

Όσον αφορά το εν ζωή σώμα, θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα πως ο κάτοχος του έχει περιορισμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας. Κατά γενική ομολογία ο άνθρωπος έχει δικαίωμα αποκλειστικής χρήσης των οργάνων του ακόμα και μετά την απομάκρυνση τους από το σώμα. Η εξουσία μεταφοράς του προνομίου αποκλειστικής χρήσης (δικαίωμα διάθεσης) δεν επιτρέπεται για όλα τα όργανα (Hart 1954: 38). Η εξουσία αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με το αν γίνεται λόγος για μέρη μη ζωτικής σημασίας ή εν μέρη ζωτικά όργανα ή όργανα και ιστούς μη ζωτικής σημασίας (Φαρδής 2018: 52).

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, τα δικαστήρια και οι θεσμοί έχουν αναγνωρίσει το δικαίωμα ελέγχου από τον κάτοχο τους ακόμα μετά την απομάκρυνση από το σώμα με στόχο την διαφύλαξη της αυτονομίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η κατηγορία αυτή περιγράφει μέρη του σώματος, για τα οποία έγινε ανάλυση στο 4.3.1, των οποίων η αφαίρεση δεν επηρεάζει τη λειτουργία του ανθρωπίνου σώματος (George 2001 : 43, Hart 1954: 38). Ο άνθρωπος έχει εξουσία μεταφοράς του προνομίου της χρήσης ενώ η μεταφορά γίνεται μέσω της συναίνεσης και στις περισσότερες περιπτώσεις η είσπραξη χρηματικού ποσού ως αντάλλαγμα είναι επιτρεπτή. Το αίμα, τα κύτταρα, το σπέρμα άλλα και κομμάτια από συμπαγή όργανα όπως ο σπλήνας έχουν γίνει αντικείμενο εμπορίου σύμφωνα με τις παραπάνω υποθέσεις.

Το ήπαρ είναι μια περίπτωση οργάνου που ίσως χρίζει ιδιαίτερης προσοχής στην ανάλυση αυτή. Η μεταμόσχευση του ήπατος πραγματοποιείται με την αφαίρεση ενός μικρού δείγματος το οποίο εμφυτεύεται στον οργανισμό και αναπλάθεται. Στο 4.2.1 όμως αποδείχτηκε πως ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα αν το θελήσει να συναινέσει στην πώληση μερών του

σώματός του τα οποία έχουν τη δυνατότητα αυτοαναπαραγωγής όπως το αίμα αλλά και σε δείγμα από όργανα τα οποία δεν αναπλάθονται όπως ο σπλήνας. Η εμπορία όμως του ήπατος αλλά και του σπλήνα απαγορεύεται τόσο από τις διεθνείς όσο και από τις εθνικές νομοθεσίες. Βέβαια το γεγονός πως από τη μια η πώληση επιτρέπεται ενώ από την άλλη μεριά όχι, γεννά ερωτήματα τα οποία θα αναλυθούν στο κεφάλαιο 5.

Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από τα ζωτικά όργανα. Τα μέρη αυτά του σώματος, όπως είναι η καρδιά ή ο εγκέφαλος αποτελούν τα όργανα ζωτικής σημασίας διότι η αφαίρεση τους θα σήμαινε το τέλος της ανθρώπινης ζωής. Συνεπώς μπορούν να αφαιρεθούν μόνο από πτωματικό δότη ενώ στα όργανα αυτά ο άνθρωπος εν ζωή έχει μόνο δικαίωμα αποκλειστικής χρήσης.

Αντίθετα στην τρίτη κατηγορία ανήκουν τα όργανα που θεωρούνται εν μέρη ζωτικής σημασίας για το λόγο ότι δεν αναπλάθονται αλλά η αφαίρεση τους δεν ισούται με το θάνατο του δότη. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα νεφρά, τα ματιά, τα αυτιά, τα χέρια κ.α.. Σε αυτά τα μέρη του σώματος αναγνωρίζεται ένα περιορισμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας διότι η μεταφορά του προνομίου της αποκλειστικής χρήσης μπορεί να γίνει μόνο μέσω της δωρεάς. Βέβαια το άτομο εν ζωή δεν μπορεί να επιλέξει να δωρίσει τα όργανα του σε οποιονδήποτε αλλά σε συγκεκριμένους ανθρώπους που ορίζονται από το νόμο. Αντίθετα η πώληση απαγορεύεται σε όλα τα κράτη της διεθνούς κοινότητας εκτός από το Ιράν (George 2001: 42, Hart 1954: 38).

4.4.2 Νομικό καθεστώς νεκρού σώματος

Το καθεστώς ιδιοκτησίας που διέπει το νεκρό σώμα διαφοροποιείται από το καθεστώς ιδιοκτησίας του ζωντανού σώματος. Αξιοσημείωτο είναι πως ο άνθρωπος δεν έχει τη δυνατότητα να επιλέξει την τύχη του σώματός του μετά θάνατον. Αντίθετα η υλοποίηση των επιλογών του ανθρώπου εν ζωή για τη post mortem τύχη του σώματος του έγκειται αρχικά στο κατά πόσο η τελευταία είναι σύμφωνη με την τρέχουσα ηθική και τις διατάξεις του νόμου. Το

γεγονός αυτό ανοίγει ένα ευρύ φάσμα αυθαίρετου περιορισμού στη δικαστική και νομοθετική εξουσία. Κατά δεύτερον η υλοποίηση των επιλογών αυτών έγκειται καθαρά στην κρίση των συγγενών. Με βάση τα παραπάνω μια συμφωνία πώλησης των οργάνων μετά θάνατον θα ήταν άκυρη καθώς αντιβαίνει στα χρηστά ήθη ενώ ο νόμος 2011 περί μεταμοσχεύσεων τιμωρεί και τον λήπτη του οργάνου εφόσον προσέφερε χρήματα για την απόκτηση του.

Κατά γενική ομολογία όσον αναφορά το νεκρό ανθρώπινο σώμα μετά θάνατον, σ' αυτό αναγνωρίζεται ένα περιορισμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας στους συγγενείς του αποθανόντος. Ο περιορισμός του δικαιώματος ιδιοκτησίας έγκειται – στα περισσότερα κράτη - στις ανάγκες ταφής του σώματος ή στην δωρεά των οργάνων και ιστών ή στη δωρεά στην επιστήμη. Ειδικότερα, όπως κατέστη σαφές μετά τη διαπίστωση του εγκεφαλικού θανάτου, το νεκρό σώμα μετατρέπεται σε ιδιοκτησία των συγγενών. Η νομική εφεύρεση του εγκεφαλικού θανάτου ουσιαστικά αφαιρεί τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στο σώμα του, τα οποία ο άνθρωπος διέθετε εν ζωή, χωρίς όμως να έχει ακόμη επέλθει ο βιολογικός θάνατος. Επιπλέον σημαντικό είναι να αναφερθεί πως οι συγγενείς μπορούν επιλέξουν την αφαίρεση των οργάνων του εγκεφαλικά νεκρού για μεταμόσχευση, Αυτό σημαίνει πως έχουν τη δια νόμου τη δυνατότητα να διαπράξουν νόμιμη ανθρωποκτονία και μάλιστα χωρίς τη συγκατάθεση του άμεσα ενδιαφερόμενου. Συνεπώς ο νόμος δεν αναγνωρίζει δικαίωμα ιδιοκτησίας στο σώμα στον ίδιο τον άνθρωπο όταν η ύπαρξη του σταματήσει να υφίσταται νομικά.

Γίνεται εμφανές πως ο 3984/2011 στερώντας από τα άτομα το δικαίωμα επιλογής για το σώμα τους μετά θάνατον τείνει να μετατρέψει τους ανθρώπους εν ζωή (εγκεφαλικά και όχι βιολογικά νεκροί) σε αποθήκες οργάνων. Η τάση αυτή όμως αποτελεί και το πρόβλημα στο οποίο ο νομοθέτης καλείται να δώσει λύση.

4.4.3 Δικαιώματα και Ελευθερίες

Κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί πως οι έμφυτες ατομικές ελευθερίες έχουν μετατραπεί σε ατομικά δικαιώματα (George 2001: 50). Αυτό συμβαίνει διότι τα δικαιώματα

αυτά, έχοντας τη μορφή έμφυτων ελευθεριών, είναι δύσκολο να περιοριστούν. Πράγματι, στη γλώσσα του Hohfeld, πολλά από τα δικαιώματα δεν αποτελούν δικαιώματα αλλά ελευθερίες (Carnegy-Arbuthnott 2017: 57). Η ελευθερία αυξάνει, σύμφωνα με τις απόψεις του κλασικού φιλελευθερισμού την ατομική ευημερία (Χατζής 2017: 72). Αυτό συμβαίνει διότι το άτομο στοχεύει στην προσωπική του ευημερία και η απολυτή ελευθέρια του δίνει το δικαίωμα να τη διεκδικήσει μέσα από τις επιλογές του. Το απολυτό δικαίωμα της αυτονομίας που επιτρέπει στον άνθρωπο να πράττει με βάση το προσωπικό του συμφέρον πιθανόν να μεγιστοποιούσε την ευημερία που όμως θα έρχονταν σε άμεση αντιπαράθεση με την ευημερία της κοινωνίας. Για παράδειγμα η κλοπή σαν πράξη αυξάνει την ευημερία του ενός γιατί αποκτά το επιδιωκόμενο γι' αυτόν αποτέλεσμα με τη μικρότερη δυνατή προσπάθεια όμως μειώνει την ευημερία του συνόλου. Συνεπώς και σύμφωνα με τον John Rawls, το κριτήριο για τον περιορισμό της ατομικής ελευθέριας είναι η μεγιστοποίηση της συνολικής ελευθερίας (Χατζής 2017: 40)

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω όλοι αυτοί οι περιορισμοί για να είναι συνταγματικοί πρέπει να δικαιολογούνται με βάση ένα ανώτερο αγαθό το οποίο προστατεύουν και παράλληλα να είναι σύμφωνοι με τις αρχές της αναγκαιότητας και αναλογικότητας που πρέπει να διέπουν κάθε περιορισμό.

5 Περιορισμός της Ιδιοκτησίας και το Έννομο Αγαθό

Ο περιορισμός ενός δικαιώματος δικαιολογείται λόγω της προστασίας ενός ανωτέρου αγαθού που μεταφράζεται νομικά ως το έννομο αγαθό.⁵⁴ Ως έννομο αγαθό ορίζεται γενικά το στοιχείο που προστατεύεται από το νόμο, εκείνο το στοιχείο που προσβάλλει ο δράστης κάποιου αδικήματος με τις ενέργειές του, προκαλώντας κοινωνική ανισορροπία στο σύστημα αξιών. Η ανεύρεση του εννόμου

⁵⁴ Σ 7§1, 125 (nullum crimen nulla poena sine lege): η αξιολόγηση μιας πράξης ως αξιόποινης δε δύναται να δικαιολογηθεί παρά μόνο όταν υπάρχει ένα μέγεθος άξιο προστασίας, το έννομο αγαθό.

αγαθού είναι σημαντική επειδή καταρχάς μόνο μέσα από την προσβολή αυτού μπορεί να θεμελιωθεί η διάπραξη κάποιου εγκλήματος.

Το ανθρώπινο σώμα όντας μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης, εντάσσεται σε ένα αυστηρότερο κανονιστικό πλαίσιο προστασίας σε σχέση με τα άλλα αντικείμενα. Αν για παράδειγμα κάποιος προσπαθήσει να κόψει το χέρι κάποιου άλλου, στον τελευταίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα να εμποδίσει μια τέτοια πράξη ακόμη και με τη βία (ΠΚ 22). Αντίθετα κάτι τέτοιο δεν επιτρέπεται σε περιπτώσεις φθοράς ξένης ιδιοκτησίας ή κλοπής.⁵⁵ Το αυστηρότερο αυτό κανονιστικό πλαίσιο υπάρχει επίσης ώστε να επιβάλλονται βαρύτερες ποινές σε περιπτώσεις βλάβης που προκαλούνται από το οποιοδήποτε άτομο σε κάποιο άλλο.

Επιπλέον κατά κανόνα η συγκατάθεση κάποιου στην προσβολή του από κάποιον τρίτο δεν άρει το αξιόποινο της πράξης. Όπως αναφέρθηκε στην περίπτωση της επικουρικής ευθανασίας, στα άτομα αναγνωρίζεται ένα πολύ περιορισμένο δικαίωμα στο να προσβληθούν από κάποιον τρίτο μέσω της συναίνεσης τους (George 2001: 60). Αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις, η πολιτεία προστατεύει το άτομο παρά τη θέληση του από το να προσβληθεί με οποιονδήποτε τρόπο (George 2001: 64).

Η ανάλυση του κεφαλαίου 5 είναι μια προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα με ποιον τρόπο η εμπορία οργάνων βλάπτει ή προσβάλλει τον άνθρωπο ή την κοινωνία ως σύνολο, ώστε να αξιολογηθεί αν η καθολική απαγόρευση διάθεσης των οργάνων με χρηματικό αντάλλαγμα είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα αλλά και με τις αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας. Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει για τον περιορισμό της ιδιοκτησίας – αυτονομίας του ανθρώπου με την ποινική απαγόρευση της αγοροπωλησίας των οργάνων είναι:

Ποιο είναι τελικά το έννομο αγαθό που προστατεύεται από τα άρθρα 35 και 36 του ν.3984/2011;

⁵⁵ ΠΚ 32. Στο άρθρο αυτό κατοχυρώνεται η αυτοάμυνα σε περιπτώσεις προστασίας της περιουσίας. Όμως το άρθρο τονίζει πως πρέπει να μην υπάρχει διαφορετικός τρόπος να αποφευχθεί ο κίνδυνος. Συνεπώς η αυτοάμυνα σε περιπτώσεις φθοράς ιδιοκτησίας είναι αρκετά δύσκολο να ευσταθεί ως άρση του αξιόποινου της πράξης.

5.1 "Μη Βλάπτειν"

5.1.1 Προστασία κατά της αυτοπροσβολής

Κατά κανόνα η αυτοπροσβολή δεν τιμωρείται από το ποινικό δίκαιο. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από τις διατάξεις του άρθρου 7 του Συντάγματος και 14 του Ποινικού Κώδικα που τιμωρεί πράξεις οι οποίες βλάπτουν κάποιον άλλο και όχι πράξεις αυτοκαταστροφής. Επιπλέον, η απόπειρα αυτοκτονίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω δεν τιμωρείται.

Το αντεπιχείρημα στην άποψη πως η προστασία από την αυτοκαταστροφή δεν αποτελεί έννομο αγαθό είναι πως υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η θεσμική απαγόρευση ανθρώπινων συμπεριφορών υφίσταται αν και δεν υπάρχει βλάβη που να προκαλείται από έτερο. Για παράδειγμα η κατανάλωση αλκοόλ σε συνδυασμό με την οδήγηση απαγορεύεται αυτοτελώς ως πράξη, ακόμα κι αν δεν υπάρχει σωματική βλάβη.⁵⁶ Συνεπώς η προστασία του ανθρώπου από βλάβη που προέρχεται από δικό του λάθος υφίσταται ως έννομο αγαθό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αιτιολογία για τον περιορισμό της ελευθερίας του ατόμου.

Αν όμως το έννομο αγαθό το οποίο προστατεύονταν από την απαγόρευση πώλησης και αγοράς οργάνων ήταν η προστασία του ανθρώπινου σώματος από βλάβες τότε θα ήταν εύλογο να απαγορεύεται και η δωρεά. Αν και σε περιορισμένο βαθμό η δωρεά από εν ζωή δότη επιτρέπεται. Με βάση τις προϋποθέσεις του άρθρου 8 του ν.3984/2011 όσον αφορά τη δωρεά οργάνων αυτή επιτρέπεται μόνο σε περιπτώσεις που ο δότης δεν βλάπτεται. Αν όμως υπάρχουν δυο περιπτώσεις δηλαδή βλάβης και μη βλάβης του δότη με την αφαίρεση του οργάνου σημαίνει πως αυτό το οποίο προστατεύεται δεν είναι η αυτοπροσβολή με βάση το επιχείρημα πως η αφαίρεση οργάνου δεν βλάπτει σε κάθε περίπτωση το δότη.

⁵⁶ Ν. 2696/1999, άρθρο 12 όπως τροποποιήθηκε από το Νόμο 3542/2007 (Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας).

5.1.2 Αρχή της Προσβολής

Η αρχή του Ιπποκράτη, «μη Βλάπτειν» ενυπάρχει τόσο στην φιλοσοφία του δικαίου αλλά και στο θετικό δίκαιο ως έννομο αγαθό και συνεπώς άξιο προστασίας. Ο Locke, για παράδειγμα, περιορίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα με την επιβολή της θεϊκής βούλησης που υποχρεώνει τον άνθρωπο να μην βλάπτει τους άλλους (Φαρδής 2018: 29). Αντίστοιχα και στην καντιανή φιλοσοφία όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι ενώ παράλληλα νοούνται ως αυτοσκοποί και κανείς δε μπορεί να χρησιμοποιήσει τον άλλον με οποιονδήποτε τρόπο (Muller 2018: 795).

Όσον αφορά το νομικό καθεστώς, το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί θεμελιώδες συνταγματικό δικαίωμα το οποίο η πολιτεία οφείλει να προστατεύει (Σ 5). Επιπλέον οι βλάβες που προκαλούνται στο ανθρώπινο σώμα από έτερο τιμωρούνται από τις διατάξεις του ποινικού κώδικα (Σ 7, ΠΚ 14), ενώ οι συνταγματικές διατάξεις ορίζουν πως η υγεία του ανθρώπου προστατεύεται επίσης ως έννομο αγαθό (Σ 7§5, 21§3).

Με βάση τα παραπάνω οποιοσδήποτε επιχειρούσε να αφαιρέσει κάποιο όργανο από κάποιον άλλο θα διέπραττε το αδίκημα της βαριάς σωματικής βλάβης (ΠΚ 308) ή ακόμα και της ανθρωποκτονίας (ΠΚ 299). Όμως όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το νομικό πλαίσιο έχει διαμορφωθεί έτσι ώστε να μην υφίσταται αδίκημα από μέρους των ατόμων που μετέχουν στην αφαίρεση των οργάνων όταν έχει επέλθει ο εγκεφαλικός θάνατος του δότη στην περίπτωση του πτωματικού δότη ή όταν στην περίπτωση του εν ζωή δότη, έχοντας εξαντλήσει όλες τις άλλες θεραπευτικές μεθόδους, η αφαίρεση αποσκοπεί στη μεταμόσχευση με στόχο τη θεραπεία κάποιου τρίτου και υπάρχει η καθαρή και ρητή συγκατάθεση του δότη.

Όμως, ο νομοθέτης έχει επιλέξει να τιμωρήσει με ποινή φυλάκισης έως 2 έτη και 15.000 ευρώ χρηματικό πρόστιμο όποιον προβεί στην πράξη αφαίρεσης οργάνου ενός τρίτου η οποία δεν εντάσσεται

στα πλαίσια του νόμου.⁵⁷ Επιπλέον η συναίνεση του παθόντος στις βαριές σωματικές βλάβες σε βάρος του δεν άρει το αξιόποιο της πράξης. Με μια πρώτη σκέψη κάποιος μπορεί να οδηγηθεί στο συμπέρασμα πως η αφαίρεση οργάνου η οποία δεν ορίζεται στο πλαίσιο του νόμου ίσως αποτελεί πράξη που έγκειται στο πλαίσιο του παράνομου εμπορίου και το όργανο προορίζεται για μόσχευμα προς πώληση στην παράνομη αγορά. Εφόσον λοιπόν η αφαίρεση αποτελεί το πρώτο στάδιο του εμπορίου ο νομοθέτης επέλεξε να αποθαρρύνει αυτούς οι οποίοι φιλοδοξούν να χρησιμοποιήσουν τις νοσοκομειακές δομές για το παράνομο εμπόριο.

Εύλογη βέβαια θα ήταν η παρατήρηση πως ο Ν. 3984/2011 παρουσιάζει μια πολύ χαμηλή ποινή σχετικά με τη μέγιστη ποινή κάθειρξης των δέκα χρόνων με την οποία ο νομοθέτης επιλέγει να τιμωρήσει το αδίκημα που αφορά τις σωματικές βλάβες.⁵⁸ Από τα παραπάνω απορρέει το συμπέρασμα πως η ποινική απαγόρευση του εμπορίου οργάνων δεν αποσκοπεί στην προστασία του ατόμου από βαριές σωματικές βλάβες διότι ο ΠΚ ήδη προβλέπει μεγαλύτερες ποινές από αυτές του Ν. 3984/2011 για το αδίκημα αυτό. Επίσης ο Ν. 3984/2011 προβλέπει πως οι ποινές επιβάλλονται εφόσον δεν τιμωρούνται με άλλες διατάξεις πιο σκληρά.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση του υποκεφαλαίου 5.2 είναι πως ο Ν. 3984/2011 δε στοχεύει να προστατέψει τη σωματική ακεραιότητα του ατόμου. Επιπλέον εφόσον υπάρχουν διατάξεις του Π.Κ. με τις οποίες νομοθέτης τιμωρεί πιο σκληρά το αδίκημα της σοβαρής σωματικής βλάβης και του ακρωτηριασμού, στα οποία περιλαμβάνεται και η αφαίρεση των οργάνων, οι διατάξεις του Ν.3984/2011 που αναλύθηκαν στο υποκεφάλαιο αυτό μοιάζουν περιττές.

5.2 Ηθική βλάβη

5.2.1 Από Υποκείμενο σε Αντικείμενο του Δικαίου

⁵⁷ Ν. 3984/2011 άρθρο 35§1.

⁵⁸ ΠΚ 308, 310. Στις διατάξεις αυτές περιλαμβάνεται και το αδίκημα του ακρωτηριασμού, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και ρητά η αφαίρεση οργάνου ως κομμάτι του actus reus.

Πέραν από τη βλάβη της σωματικής ακεραιότητας, ως έννομο αγαθό νοείται και η ηθική βλάβη του ανθρώπου. Αυτό συμβαίνει διότι ο άνθρωπος σε αντίθεση με τα πράγματα έχει καθολική και όχι σχετική αξία, δηλαδή αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με τον Kant, η ιδιοκτησία στο ανθρώπινο σώμα ισοδυναμεί με την αντικειμενοποίηση του (Carnegy-Arbuthnott 2017 : 56). Αντικειμενοποίηση είναι η αντιμετώπιση του ανθρώπινου σώματος ως αντικείμενο και σηματοδοτεί μια σχέση κυριαρχίας μέσα στην οποία ο άνθρωπος που εξουσιάζεται γίνεται μέσο ικανοποίησης των σκοπών του ανθρώπου που τον εξουσιάζει.⁵⁹ Η αντικειμενοποίηση όμως του σώματος, ουσιαστικά δίνει στον άνθρωπο δυσπόστατη (σώμα και πνεύμα) και όχι καθολική ύπαρξη και συνεπώς το σώμα αποκτά σχετική αξία, γεγονός που βλάπτει ηθικά τον άνθρωπο.

Για τον Kant, περίπτωση αναπόφευκτης αντικειμενοποίησης του ανθρώπινου σώματος αποτελεί ο τομέας της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, διότι το ανθρώπινο σώμα μετατρέπεται σε αντικείμενο ικανοποίησης κάποιου αλλού (Varden 2018: 4-5). Άλλη μια περίπτωση αντικειμενοποίησης του σώματος είναι η εξαρτώμενη εργασία, διότι ο άνθρωπος υποβάλλει τον εαυτό του στις εντολές κάποιου αλλού. Για τον Kant, η σεξουαλική ορμή των ανθρώπων είναι κάτι ανήθικο. Τη λύση για τον Kant στις περιπτώσεις αυτές δίνουν οι θεσμοί της πολιτείας, οι οποίοι περιορίζουν τη «ζημιιά» στο ελάχιστο δυνατό (Varden 2018: 15). Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως για να περιοριστεί η «ζημιιά» οι θεσμοί θα πρέπει να είναι σύμφωνοι με τις αρχές της συναίνεσης και της αμοιβαιότητας (Varden 2018: 11-15).

Στην πρώτη περίπτωση της σεξουαλικής δραστηριότητας, ο θεσμός που προστατεύει τον άνθρωπο είναι ο γάμος (Kant 1963: 163-165, Carnegy-Arbuthnott 2017: 56) ενώ στην δεύτερη περίπτωση αρχικά η συναίνεση του ατόμου στην εργασία (κατάργηση της δουλείας) αλλά και ο

⁵⁹ AK 947. Ένα αντικείμενο είναι δεκτικό εξουσίας όταν αυτό είναι αυθύπαρκτο. Αλώστε στην υπόθεση του 2005 *R v Bentham* το House of Lords αποφάσισε πως τα μέρη του σώματος που είναι ενσωματωμένα στο ανθρώπινο σώμα δεν αποτελούν πράγματα αλλά κομμάτια της ανθρώπινης ύπαρξης. Συνεπώς, το δικαστήριο απαντώντας στην ερώτηση αν ένας άνθρωπος μπορεί να κατηγορηθεί για σπλοκατοχή, αν ο ίδιος έχοντας το χέρι του μέσα στο σακάκι παριστάνει πως κρατάει όπλο ενώ δεν κρατάει, απάντησε αρνητικά και αποφάσισε πως τα μέρη του σώματος δεν είναι πράγματα διότι δεν έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη. Βλέπε επίσης Kant, (1963: 163-165), Nussbaum (1995: 249-251, Bernard et al. (2015: 1-3.

εργατικός κώδικας που ρυθμίζει κάποιες σταθερές ανεξάρτητα με τη θέληση του ιδίου του ατόμου.⁶⁰ Ο θεσμός του γάμου αποτελεί μια εγγύηση πως ο καθένας από τους δυο συντρόφους σέβεται το σύντροφο του ενώ παράλληλα αποτελεί μια αμοιβαία σύμβαση κτήσης γενετήσιων ιδιοτήτων όπου ο ένας σύντροφος παραδίδει με τη θέληση του τον εαυτό του (αρχή συναίνεσης) στον άλλον και αντιστρόφως (αρχή της αμοιβαιότητας) (Φαρδής 2018: 11, 32). Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως ακόμα και η μεταμόσχευση οργάνου, με τη μορφή χρησιδανείου, στα πλαίσια του γάμου νομιμοποιείται εφόσον ο ένας σύζυγος έχει ιδιοκτησία στο σώμα του αλλού (Φαρδής 2018: 35-38).

Ίσως όμως μια σχέση αγάπης και σεβασμού είναι το ίδιο με το θεσμό του γάμου. Βέβαια αυτό που διαφοροποιεί τη μία από την άλλη περίπτωση είναι ότι ο θεσμός του γάμου αποτελεί μια νομική σχέση μέσα στην οποία υπάρχουν δικαιώματα και ευθύνες και η παραβίαση τους δίνει δικαιοδοσία σε μια ανεξάρτητη αρχή να αποζημιώσει το άτομο που αδικήθηκε ενώ στην δεύτερη περίπτωση της σχέσης η ανεξάρτητη αυτή αρχή δεν έχει δικαιοδοσία.

5.2.2 Η αξιοπρέπεια ως έννομο αγαθό

Η προστασία της αξίας του ανθρώπου κατοχυρώνεται ως πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας σύμφωνα με τις συνταγματικές διατάξεις (Σ 2§1). Η αξία του ανθρώπου ισούται με την αξιοπρέπεια που διαχωρίζει το άτομο από τα αντικείμενα και αποτελεί τη βάση πραγμάτωσης του κοινωνικού ρόλου του ατόμου ως αυτοσκοπού και την απόκλιση της πιθανότητας να υποβιβαστεί σε αντικείμενο ή αναλώσιμο εργαλείο των κρατικών μηχανισμών. Η συνταγματική προστασία της αξίας του ανθρώπου θωρακίζει το status του φυσικού προσώπου ως υποκείμενο δικαίου, ως φορέα δηλαδή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, το οποίο αναγνωρίζεται από το άρθρο ΑΚ 34 και δεν μπορεί να αφαιρεθεί από τον άνθρωπο πριν από το θάνατό του.

Δεν είναι λίγοι οι μελετητές οι οποίοι υποστηρίζουν πως η ποινικοποίηση της αγοροπωλησίας οργάνων θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η αντιμετώπιση του

⁶⁰ Βλ. Ν. 4554/2018, άρθρο 5. Για παράδειγμα ο εργοδότης οφείλει δια νομού να ασφαλίσει τον εργαζόμενο. Ακόμα κι αν υπάρχει ρητή συμφωνία μεταξύ των δυο, η τελευταία είναι άκυρη και σε περίπτωση ελέγχου ο εργοδότης δεν μπορεί να επικαλεστεί τη συμφωνία αυτή για να αποφύγει τις κυρώσεις.

ανθρώπου ως αντικείμενο, ως μια αποθήκη οργάνων είναι απαράδεκτη σε μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι θεωρούνται αυτοσκοποί και όχι μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη στόχων.

Το έννομο αγαθό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας προστατεύεται από διάφορες διατάξεις τόσο θεμελιωδών νόμων όσο και από απλά νομοθετήματα. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως έννομο αγαθό προστατεύεται από τις διατάξεις του συντάγματος (Σ 7§2). Επιπλέον το άρθρο 106 του Συντάγματος επιτρέπει στο νομοθέτη να περιορίζει την ανάπτυξη της κρατικής ή ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας με στόχο την προστασία της αξιοπρέπειας του ατόμου. Εκτός από τις συνταγματικές διατάξεις και ο απλός νομοθέτης στο άρθρο 137Α του ποινικού κώδικα προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια από βασανιστήρια. Επιπλέον τα αδικήματα της σωματικής βλάβης, άσκησης σωματικής και ψυχολογικής βίας δεν αντιμετωπίζονται ως παραβίαση ιδιοκτησίας αλλά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (ΠΚ 137Α§3). Αυτό συμβαίνει λόγω της μεγαλύτερης αξίας που έχει το ανθρώπινο σώμα διότι αποτελεί κομμάτι της προσωπικότητας του ανθρώπου.

Όλα τα παραπάνω νομοθετήματα προστατεύουν το έννομο αγαθό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αλλά δεν περιέχουν τον ορισμό της έννοιας αυτής. Για παράδειγμα όσον αφορά το ζήτημα της ευθανασίας σε περιπτώσεις ανίατες όπου οι άνθρωποι όντας παράλυτοι αδυνατούσαν να αυτοεξυπηρετηθούν αιτήθηκαν να βοηθηθούν να πεθάνουν με το επιχείρημα πως η κατάσταση αυτή στην οποία έχουν επέλθει έθιγε την αξιοπρέπεια τους. Αντίθετα σύμφωνα με τον συλλογισμό του ΕΔΔΑ, στην υπόθεση France vs Lampert αλλά και στην υπόθεση Pretty vs UK, δεν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 3 (απαγόρευση βασανιστηρίων και απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης) διότι μια ασθένεια ή ένας τραυματισμός που στέρησε από το άτομο την ικανότητα του να είναι λειτουργικός δεν αποτελεί βλάβη από έτερο. Βέβαια το γεγονός πως το άτομο δεν προσβλήθηκε από έτερο δε σημαίνει πως μια κατάσταση παράλυσης δεν πλήττει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επίσης, στο θέμα του ορισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποτελεί και η διαφορά αντιμετώπισης μεταξύ των χωρών στο θέμα της απαγόρευσης της πορνείας. Σύμφωνα με το λεγόμενο σκανδιναβικό μοντέλο η πορνεία είναι εξ' ορισμού παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας διότι αντικειμενοποιεί τον άνθρωπο και δημιουργεί μια σχέση υποτελείας

ανάμεσα στην εκδιδόμενη και στον «πελάτη».⁶¹ Αντίθετα το ολλανδικό μοντέλο, στο οποίο ανήκει και η χώρα μας, αντιμετωπίζει την καταναγκαστική και όχι την εθελούσια πορνεία ως πρόβλημα, θεωρώντας πως ανήκει στη σφαίρα της προσωπικής εξέλιξης του κάθε ατόμου να ορίζει τη δική του αξιοπρέπεια.

Πολλά παραδείγματα μπορούν να προστεθούν στο θέμα του ορισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όμως το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κάποιος είναι πως η έννοια αλλάζει ορισμό ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο. Ακόμα και ανάμεσα στα κράτη του δυτικού κόσμου δεν υπάρχει ομοφωνία για τον ορισμό της αξιοπρέπειας. Το συμπέρασμα όσον αφορά το ερώτημα αν το εμπόριο οργάνων προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι πως εφόσον δεν υπάρχει συγκεκριμένος ορισμός της έννοιας αυτής, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να οριστεί το κατά ποσό οι διατάξεις του ν.3984/2011 προστατεύουν την ατομική αξιοπρέπεια.

5.3 Ασύμμετρες σχέσεις

Η αναφορά στο παράδειγμα της νομιμοποίησης της πορνείας ως παράδειγμα αποδοχής της πραγμάτωσης της ατομικής αυτονομίας και αυτοδιάθεσης αποδεικνύει πως ένας μεγάλος αριθμός κρατών ουσιαστικά αποδέχτηκαν το γεγονός πως η αντικειμενοποίηση δε βλάπτει απαραίτητα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Πράγματι, μελετητές της φιλοσοφίας του δικαίου όπως για παράδειγμα η Martha Nussbaum καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Σικάγο υποστηρίζει πως η αντικειμενοποίηση δε βλάπτει απαραίτητα την αξιοπρέπεια του ατόμου (Nussbaum 1995: 249). Πιο συγκεκριμένα η αντικειμενοποίηση δε βλάπτει το άτομο σε περιπτώσεις οι οποίες είναι συναινετικές, αμοιβαίες και δε βλάπτουν τη σωματική του ακεραιότητα. Η συγκατάθεση δεν πρέπει να δίνεται απαραίτητα εγγράφως αλλά πρέπει να είναι σαφής χωρίς να αφήνονται περιθώρια για διαφορετικές ερμηνείες. Επιπλέον η αμοιβαιότητα αναφέρεται στην αμοιβαία αντικειμενοποίηση δύο ανθρώπων. Το γεγονός πως αυτό δε συμβαίνει πάντα δεν είναι πρόβλημα αντικειμενοποίησης αλλά πρόβλημα

⁶¹ Ψήφισμα 2017/C 285/11 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103(INI)) (2013) OJ 285/78.

ασύμμετρων σχέσεων (πλούσιος – φτωχός, εργοδότης – εργαζόμενος, εταιρία – καταναλωτής, άντρας – γυναίκα) (Carnegy-Arbuthnott 2017: 68). Ίσως σε ένα πιο διευρυμένο πλαίσιο θα έλεγε κάποιος πως μέσα στις ασύμμετρες αυτές σχέσεις ευνοείται η ανάπτυξη ενός περιβάλλοντος εκμετάλλευσης των ισχυρών προς τους αδύναμους. Στο παράδειγμα της εμπορίας οργάνων οι εθνικοί νομοθέτες θεωρούν δεδομένο πως το μεγαλύτερο ποσοστό εκείνων που θα δεχτούν να πουλήσουν τα όργανά τους είναι άνθρωποι εξαθλιωμένοι από τη φτώχεια. Η χρήση του όρου εκμετάλλευση στο υποκεφάλαιο αυτό δεν σημαίνει την άσκηση εξαναγκαστικών ή απατηλών μέσων πίεσης αλλά την εκμετάλλευση μιας ήδη υπάρχουσας κατάστασης.

Ίσως, λοιπόν, αυτό στο οποίο ο νόμος στοχεύει να μην είναι η αποφυγή των περιστατικών αντικειμενοποίησης του ατόμου αλλά η προστασία των εξαθλιωμένων πιθανών δοτών. Σύμφωνα με τα στατιστικά του παγκόσμιου οργανισμού υγείας, η απαγόρευση του εμπορίου οργάνων υφίσταται διότι οι άνθρωποι οι οποίοι αποφασίζουν να πουλήσουν τα όργανα τους στην παράνομη αγορά είναι άνθρωποι που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας που φτάνει στο βαθμό της ανέχειας σε χώρες όπως είναι το Πακιστάν, η Κόστα Ρίκα ή χώρες της Αφρικής (Shimazono 2007).

Όμως το πρόβλημα της ανέχειας χρίζει ξεχωριστής λύσης (Frederick 2010:17). Άλλωστε η απαγόρευση του εμπορίου δεν αποτελεί μέσο βοήθειας προς τους οικονομικά αδύναμους από την άποψη πως τους στερεί τη δυνατότητα αποφυγής της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης στην οποία έχουν βρεθεί. Επιπλέον ως επί το πλείστο, άνθρωποι οι οποίοι ζουν κάτω από το όριο της ανέχειας είναι πιθανόν φορείς ασθενειών και αυτομάτως απορρίπτονται από τη λίστα των πιθανών δοτών (Frederick 2010: 9).

5.3.1 Εμπορία οργάνων και Trafficking

Η εμπορία οργάνων αντιμετωπίζεται ως αδίκημα αλληλένδετο με την εμπορία ανθρώπων αν και λόγω της καθολικής και παγκόσμιας απαγόρευσης του εμπορίου οργάνων – με εξαίρεση το Ιράν – είναι δύσκολο να προκύψουν στοιχεία τα οποία προσδίνουν στα δυο αδικήματα κάπου είδους

σύνδεσης. Παρά ταύτα, ο νομοθέτης τείνει να θεωρεί το πρόβλημα της εμπορίας οργάνων αλλά και της πορνείας αλληλένδετα με το αδίκημα της σωματεμπορίας. Στατιστικά δείχνουν πως στις χώρες που η εθελούσια πορνεία δεν αποτελεί ποινικό αδίκημα γίνονται χώρες – προορισμοί για τα θύματα σωματεμπορίας.⁶² Αντίθετα οι χώρες οι οποίες δεν έχουν αποποινικοποιήσει την πορνεία είναι λιγότερο συχνός προορισμός. Αυτό συμβαίνει διότι τα άτομα που μεταφέρουν ανθρώπους κυρίως γυναίκες για σεξουαλική εκμετάλλευση από διάφορες φτωχές κυρίως χώρες έχουν προορισμό την Ολλανδία λόγω της ασυλίας που τους προσφέρει το νομοθετικό πλαίσιο της χώρας. Η Ολλανδία αποτελεί μια από τις πρώτες χώρες οι οποίες αποποινικοποίησαν την πορνεία και αναγνώρισαν τις γυναίκες αυτές ως εργαζόμενες δίνοντας τους τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους εργαζόμενους. Οι χώρες αυτές που έχουν αποποινικοποιήσει την πορνεία δρουν υπό την συνταγματική αναγνώριση ενός ατόμου να επιλεγεί στο πλαίσιο του δικαιώματος της αυτονομίας, να διαθέτει τον εαυτό του κατά το δοκούν υπό την προϋπόθεση να μη βλάπτει κάποιον τρίτο (Polichronίου 2019:77-78). Επίσης οι νομοθέτες των χωρών αυτών κάνουν το διαχωρισμό της εκούσιας και εξαναγκαστικής (από κάποιον τρίτο – συνήθως με τη χρήση βίας ή απειλών) πορνείας ενώ παράλληλα ποινικοποιούν μόνο τη δεύτερη περίπτωση (Zeegers & Althoff 2015: 359). Σίγουρα είναι ιδιαίτερα απαιτητικό για τις αρχές να διακρίνουν σε κάθε περίπτωση το ποσοστό «εργαζομένων» το οποίο έχει δώσει τη συγκατάθεση του και το ποσοστό των ανθρώπων εκείνων που θυματοποιήθηκαν. Με άλλα λόγια οι εθνικοί νομοθέτες επιλέγουν να μην άρουν την απαγόρευση του εμπορίου οργάνων που απορρέει από το ποινικό δίκαιο ώστε να μη δημιουργήσουν πρόσφορο έδαφος για την είσοδο θυμάτων trafficking στη χώρα τους παρέχοντας παράλληλα ασυλία προς τους διακινητές.

Όμως η εμπορία ανθρώπων (trafficking) με σκοπό την εκμετάλλευσή τους αποτελεί ξεχωριστό αδίκημα. Τα νομοθετήματα αυτά έχουν ως στόχο την προστασία ανθρώπων οι οποίοι λόγω της ευάλωτης θέσης τους είναι πιο εύκολο να στοχοποιηθούν ως θύματα εκμετάλλευσης. Η εμπορία ανθρώπων αποτελεί ένα διακρατικό αδίκημα και αυτός είναι ο λόγος για το οποίο η ΕΕ ψήφισε την ευρωπαϊκή οδηγία 2011/36/ΕΕ σχετικά με την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας

⁶² Βλ. την πρόταση ψηφίσματος του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013) και Polichronίου (2019: 78), Zeegers & Althoff (2015: 357).

ανθρώπων καθώς και την προστασία των θυμάτων⁶³ που στόχο έχει να εναρμονίσει τις εθνικές νομοθεσίες που πολιτικοποιούν το αδίκημα. Η οδηγία αυτή έχει ενσωματωθεί στην ελληνική έννομη τάξη με τον ν. 4198/2013 (Πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και προστασία των θυμάτων αυτής και άλλες διατάξεις). Σε διεθνές επίπεδο η πράξη της μεταφοράς ανθρώπων με σκοπό την εκμετάλλευσή τους καταδικάζεται από το Πρωτόκολλο του Palermo του 2000. Στο άρθρο 2 της προαναφερθείσας οδηγίας συμπεριλαμβάνεται και η αφαίρεση οργάνων ως στόχος της εκμετάλλευσής. Στόχος του νομοθετήματος αυτού είναι να καταδικάσει τις περιπτώσεις εξαναγκασμού των ανθρώπων να κάνουν κάτι παρά τη θέλησή τους είτε με τη χρήση βίας είτε με τη χρήση απατηλών μέσων μέσω των οποίων οι άνθρωποι αυτοί εξαπατώνται. Για παράδειγμα μια γυναίκα κάτοικος ΕΕ ή τρίτης χώρας η οποία φτάνει στην Ολλανδία με σκοπό να ασκήσει το επάγγελμα της πορνείας δεν αντιμετωπίζεται ως θύμα trafficking ακόμα κι αν είχε βοήθεια να εισέλθει στη χώρα.

Με βάση τα παραπάνω ο περιορισμός της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος έγκειται στην προστασία των οικονομικά αδυνάτων. Το αδίκημα της εμπορίας οργάνων ουσιαστικά χρησιμοποιείται για την αποφυγή μεταμοσχεύσεων από δότες – θύματα trafficking. Ίσως όμως οι στόχοι αυτοί να μπορούσαν να επιτευχθούν με έναν ηπιότερο θεσμό από την καθολική απαγόρευση.

5.3.2 Προστασία των αδυνάτων ως έννομο αγαθό – Αρχή της αναλογικότητας

Το υποκεφάλαιο 5.3.2 εξετάζει αν το μέτρο της καθολικής απαγόρευσης του εμπορίου οργάνων σε σχέση με το στόχο της προστασίας των αδυνάτων είναι σύμφωνο με τις συνταγματική αρχή της αναλογικότητας. Η αρχή της αναλογικότητας κατοχυρώνεται στο άρθρο 25 παράγραφος 1 του Συντάγματος που ορίζει πως ένα συνταγματικό δικαίωμα μπορεί να περιοριστεί από το νόμο υπό αυστηρές προϋποθέσεις. Ένας θεσμικός περιορισμός ενός δικαιώματος πρέπει να είναι πρόσφορος, αναγκαίος και αναλογικός σε σχέση πάντοτε με το σκοπό που επιδιώκει. Επεξηγηματικά ένας περιορισμός πρέπει να είναι ο κατάλληλος για το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, δηλαδή την προστασία του εννόμου αγαθού αλλά και αναγκαίος, που σημαίνει πως το αγαθό που αξιώνει προστασία δε θα

⁶³ Οδηγία περί σωματεμπορίας, άρθρο 2.

μπορούσε να προστατευτεί με κάποιο ηπιότερο και πιο ανώδυνο μέσο. Τέλος σύμφωνα με την απόφαση 5/2013 της ολομέλειας του Αρείου Πάγου πρέπει η αναμενόμενη ωφέλεια να μην είναι ποιοτικά και ποσοτικά κατώτερη από τη βλάβη που προκαλείται.

Είναι αμφισβητήσιμο όμως το αν η καθολική απαγόρευση της εμπορίας οργάνων πληροί έστω και μία από τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο. Αρχικά η ποινική απαγόρευση του εμπορίου οργάνων δεν έχει αποδειχτεί ως αποτελεσματικό μετρώ όσον αφορά την εκμετάλλευση των αδυνάτων. Αυτό συμβαίνει διότι δεδομένης της προσφοράς και της ζήτησης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, συγκροτείται ένα παγκόσμιο και συνεπώς ανεξέλεγκτο δίκτυο εκμετάλλευσης ανθρώπων. Αντίθετα με την αποποινικοποίηση της εμπορίας οργάνων το ίδιο το κράτος θα μπορούσε λάβει τα απαραίτητα μέτρα με τέτοιο τρόπο ώστε να προστατέψει τους οικονομικά ανίσχυρους οι οποίοι θα λάμβαναν μέρος σε μια τέτοια συμφωνία.

Επιπλέον δεν υπάρχει αναλογία αναμεσα στα οφέλη και στη βλάβη που προκαλείται. Η βλάβη δεν έγκειται μόνο στον περιορισμό της αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος αλλά και στη δημιουργία του ελλείματος ανάμεσα στην ζητούμενη και στην προσφερόμενη ποσότητα, όπως αυτό αναλύθηκε στο κεφάλαιο 1. Συνεπώς η βλάβη που δημιουργείται είναι δυσανάλογη των οφελών.

Τέλος, η προστασία των ευάλωτων κοινωνικών στρωμάτων από τη θυματοποίηση τους αποτελεί το έννομο αγαθό στο οποίο στοχεύει η νομική απαγόρευση. Αν κάποιος ανατρέξει στη βάση του προβλήματος, ίσως συμπεράνει πως το έννομο αγαθό προστασίας του νόμου είναι η ελεύθερη βούληση των κοινωνικών ομάδων αυτών. Αυτό συμβαίνει για το λόγο ότι ο νομοθέτης θεωρεί πως το γεγονός πως ζουν στα όρια της ανέχειας τους έχει στερήσει την ελευθέρια της βούλησης καθώς οι επιλογές τους κατευθύνονται αποκλειστικά και μόνο από βιοποριστικά ένστικτα. Συνεπώς θυματοποιούν οι ίδιοι τον εαυτό τους λόγω της ήδη υπάρχουσας κατάστασης. Όμως το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους τιμωρείται ήδη από διαφορετικό νομοθέτημα. Φυσικά τα κράτη μεμονωμένα οφείλουν να απαγορεύουν το εμπόριο οργάνων που βασίζεται στον εξαναγκασμό των ανθρώπων να αφαιρέσουν τα όργανα τους. Αντίθετα δεν συντρέχει λόγος προστασίας των ανθρώπων που συνειδητά επιλέγουν να πουλήσουν τα όργανα τους. Το νομοθέτημα το οποίο θα μπορούσε να περιορίσει τη διάθεση των οργάνων στο εμπόριο και να ελέγξει

τον παράνομο εξαναγκασμό των οικονομικά αδύνατων κοινωνικών στρωμάτων ίσως να βασίζεται περισσότερο στην προστασία της συγκατάθεσης παρά σε μια καθολική απαγόρευση του εμπορίου.

5.4 Συγκατάθεση ως βασικό στοιχείο της αυτοδιάθεσης

Ενώ το κεφάλαιο 5.3.2 εστίασε στο πρόβλημα της εκμετάλλευσης ως το έννομο αγαθό για την προστασία του οποίου περιορίζεται το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης των οργάνων, το υποκεφάλαιο 5.4 είναι αφιερωμένο στο ζήτημα προστασίας της συγκατάθεσης ως πραγμάτωσής της αυτονομίας και ως αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης.

It is the power of choice, of choice between yes and no, an indivisible sovereignty of the self. This power finds its perfect manifestation in decision. (Douzinas & McVeigh 1992).

Υπό το πρίσμα του νόμου του ν.3984/2011 το έγκλημα της εμπορίας οργάνων αποτελεί αυτοτελές έγκλημα. Πιο συγκεκριμένα, ο νομοθέτης τιμωρεί με ποινή φυλάκισης έως και 2 έτη, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 35 του ν.3984/2011, οποιονδήποτε αναλάβει το ρόλο του μεσάζοντα ώστε να διευκολύνει το εμπόριο οργάνων ή συμφωνεί να λάβει ή να προσφέρει οικονομικό αντάλλαγμα για την αφαίρεση οργάνων ανεξάρτητα αν η αφαίρεση λάβει χώρα.⁶⁴ Συνεπώς το έγκλημα τελείται από τη στιγμή της συμφωνίας αγοροπωλησίας ανεξάρτητα με το αν ολοκληρωθεί η αφαίρεση. Αυτό που απαγορεύει ο νόμος μεταξύ άλλων είναι η συμφωνία για εμπόριο. Το μέσο όμως της συμφωνίας είναι η συγκατάθεση. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με την ανάλυση του 5.3.2 περί εκμετάλλευσης των αδύνατων οδηγούν στο συμπέρασμα πως ουσιαστικά το έννομο αγαθό που προστατεύει ο νόμος είναι η ελεύθερη βούληση και συνεπώς η ατομική αυτονομία και το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στο γεγονός πως οι άνθρωποι οι οποίοι ζουν στα όρια της εξαθλίωσης χάνουν την αυτονομία τους λόγω του ότι η βούληση τους υποκινείται από το ένστικτο της επιβίωσης. Είναι γεγονός πως σε καταστάσεις πανικού, τα άτομα αδυνατούν να πάρουν αποφάσεις τις οποίες θα έπαιρνε ένας νοήμων και ελεύθερος άνθρωπος.

Με βάση το συμπέρασμα περί προστασίας της συγκατάθεσης της παραπάνω παραγράφου θα πρέπει να γίνει μια ανάλυση του νόμου 3984/2011 όσον αφορά τη δωρεά από ζωντανό δότη. Ο στόχος

⁶⁴ Νόμος του 2011 περί των μεταμοσχεύσεων, άρθρο 35§5.

της ανάλυσης αυτής είναι η εξεύρεση της αποδεκτής από το νομοθέτη κατάστασης στην οποία ο άνθρωπος βρίσκεται, ώστε οι αποφάσεις που λαμβάνει να είναι προϊόν της ελεύθερης βούλησής του. Η δωρεά από ζωντανό δότη επιτρέπεται μεταξύ ανθρώπων που συνδέονται με το γάμο ή συγγενείς πρώτου βαθμού ή σε περίπτωση ανταλλαγής ζευγαριών είτε σε περιπτώσεις που ο δότης συνδέεται συναισθηματικά με τον λήπτη. Η ερώτηση, λοιπόν που τίθεται είναι το κατά πόσο στις περιπτώσεις αυτές υφίσταται μια καθαρή και ελεύθερη βούληση. Στις περιπτώσεις αυτές ο άνθρωπος «εξαναγκάζεται» να δώσει κάποιο όργανο ώστε να σώσει κάποιον με τον οποίο συνδέεται συναισθηματικά. Επίσης η επιλογή του γίνεται σε μια κατάσταση πανικού διότι δε θέλει να βιώσει την απώλεια συγγενικών του προσώπων. Παρατηρείται όμως από την άλλη μεριά πως στην περίπτωση της πώλησης ο άνθρωπος εξαναγκάζεται να πουλήσει κάποιο όργανο του για να καταφέρει να σώσει τόσο τον ίδιο όσο και τα συγγενικά του πρόσωπα από την κατάσταση εξαθλίωσης στην οποία έχουν βρεθεί. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως και στις δυο περιπτώσεις το κίνητρο είναι το ίδιο.

Το σημείο στο οποίο θα πρέπει ίσως να εστιάσει ο νόμος δεν είναι η καθολική απαγόρευση της εμπορίας οργάνων αλλά η πλήρη και σφαιρική πληροφόρηση του δότη. Εξάλλου η έκφραση μιας αυτόνομης και ελεύθερης βούλησης είναι προϊόν μιας καλής πληροφόρησης η οποία προηγείται. Αρχικά η συγκατάθεση του ασθενούς θεωρείται αναγκαία σε οποιαδήποτε θεραπευτική αγωγή.⁶⁵ Άλλωστε η σωστή πληροφόρηση είναι και το πρωταρχικό στάδιο της μεταμόσχευσης κατά το άρθρο 7 παράγραφος 2-4 του ν.3984/2011. Πιο συγκεκριμένα ο δότης αλλά και ο λήπτης πρέπει να γνωρίζουν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες ώστε να διασφαλίζεται η έγκυρη συγκατάθεση τους (Δουγαλής 2016). Και ο ΚΙΔ προβάλλει το ζήτημα της έγκυρης συγκατάθεσης ως αποτέλεσμα μιας καλής πληροφόρησης στο άρθρο 32 του ΚΙΔ όπου τονίζεται η υποχρέωση του ιατρού να ενθαρρύνει τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων για θεραπευτικούς λόγους. Στο σημείο αυτό ουσιαστικά ο ΚΙΔ εναρμονίζεται με την επιλογή του Έλληνα νομοθέτη, όπως αυτή καταγράφεται στον παλαιότερο Ν. 2737/1999 στο άρθρο 1 παράγραφος 1 αλλά και στον ήδη ισχύοντα Ν. 3984/2011 άρθρο 4 παράγραφος 1. Το ίδιο υποστηρίχθηκε και από το γαλλικό συνταγματικό συμβούλιο (Conseil Constitutionnel) σε

⁶⁵ Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (άρθρα 29-μόνο η ανακουφιστική ιατρική επιτρέπεται στην τελική φάση της ζωής και επιβάλλεται σεβασμός στις επιθυμίες του ασθενούς και 12- αρχή της συναίνεσης- ν. 3418/2005. Βλ. και την από 4.4.1997 Σύμβαση του Οβιέδο (κυρίως άρθρα 5-9).

απόφαση που λήφθηκε στις 2.6.2017, σχετικά με τη συμφωνία του νόμου της επικουρικής ευθανασίας με της συνταγματικές διατάξεις.⁶⁶ Συγκεκριμένα το δικαστήριο αποφάσισε πως εφόσον υπάρχουν οι απαραίτητες εγγυήσεις – συναίνεση του ασθενούς, ή απόφαση περισσοτέρων του ενός γιατρού και των συγγενών – ο νόμος δεν αντίκειται στις διατάξεις του Συντάγματος.

6.Συμπέρασμα

Η μελέτη αυτή ήταν μια προσπάθεια ανάλυσης του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης ως έκφραση της δέσμης των προνομίων, αξιώσεων, και ασυλιών του δικαιώματος ιδιοκτησίας. Βέβαια η μελέτη της αυτοδιάθεσης μέσα από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν οδηγεί πάντα σε σαφή συμπεράσματα όσον αφορά τα όρια του δικαιώματος αυτού. Για παράδειγμα η πώληση μέρους του ήπατος ως οργάνου με δυνατότητα αναδημιουργίας θα ήταν εφικτή εφόσον υπάρχει η δυνατότητα πώλησης αυτής της κατηγορίας οργάνων, με δυνατότητα αναπαραγωγής όπως υποστηρίχτηκε στο υποκεφάλαιο 4.2.1. Όμως η καθολική απαγόρευση της αφαίρεσης του οργάνου αυτού με αντάλλαγμα χρηματική αμοιβή καταρρίπτει οποιαδήποτε άλλη θεωρία. Ίσως αν η πώληση γίνονταν για ερευνητικούς σκοπούς να ήταν μια πράξη κοινωνικά και νομικά αποδεκτή. Πράγματι ο νόμος περί απαγόρευσης της αγοράς και πώλησης οργάνων απαγορεύει την πώληση ή αγορά που τελικό στόχο έχει τη μεταμόσχευση. Αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις τα δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει μεταφορά δικαιωμάτων ιδιοκτησίας πάνω στα ανθρώπινα όργανα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω το ανθρώπινο σώμα από αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης αντικειμενικότητας μετατρέπεται σιγά σιγά σε αντικείμενο του δικαίου. Και μάλιστα δεν αποτελεί ένα αντικείμενο *extra-commercium* εφόσον κάποια μέρη του σώματος ανταλλάσσονται με χρηματικό αντάλλαγμα. Μετά το συμπέρασμα αυτό, ίσως το επόμενο ερώτημα το οποίο γεννιέται έγκειται στο

⁶⁶ Décision n° 2017 - 632 QPC : Procédure collégiale préalable à la décision de limitation ou d'arrêt des traitements d'une personne hors d'état d'exprimer sa volonté.

ποιο είναι το έννομο αγαθό προστασίας της απαγόρευσης. Με άλλα λόγια, τι είναι αυτό το κάτι στου οποίου την προστασία αποσκοπεί ο νομοθέτης με την καθολική απαγόρευση της εμπορίας οργάνων.

Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο 5 ο νομοθέτης αποσκοπεί στην προστασία της ελεύθερης βούλησης. Η απαγόρευση αυτή ενδεχομένως να αποτελεί έναν υπέρ του δέοντος περιορισμό της ανθρώπινης αυτονομίας ή αλλιώς των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας που έχει ο άνθρωπος πάνω στο σώμα του. Αρχικά θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως είναι δύσκολο να ορίσει κάποιος τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ένας άνθρωπος ενεργεί με βάση την ελεύθερη βούληση του. Αυτό συμβαίνει για το λόγο ότι ο καθένας ενεργεί με βάση το προσωπικό του συμφέρον, τις προσωπικές του φιλοδοξίες αλλά και τα δικά του θέλω. Άλλωστε ο ίδιος ο νομοθέτης έχει ορίσει πως ο καθένας είναι ελεύθερος να συμφωνεί σε οτιδήποτε θεωρεί πως θα τον ωφελήσει. Η παραπάνω διαπίστωση είναι η έκφραση της αρχής της ελευθερίας των συμβάσεων. Η αρχή αυτή στηρίζεται στην πεποίθηση πως κάθε άνθρωπος είναι ίσως ο καταλληλότερος να πάρει τις αποφάσεις εκείνες που θα λειτουργήσουν προς όφελος του. Ο τρόπος με τον οποίο ο νομοθέτης μπορεί να επέμβει και να βοηθήσει τον θεωρητικά πιο ευάλωτο συμβαλλόμενο είναι με διατάξεις οι οποίες θέτουν περισσότερες υποχρεώσεις στον έτερο συμβαλλόμενο ή σε τρίτα μέρη.

Το ανθρώπινο σώμα λοιπόν αποτελεί κομμάτι της ανθρώπινης υποκειμενικότητας αλλά και αντικείμενο του δικαίου. Συνεπώς συνιστά μια ιδιαίτερη κατηγορία αντικειμένου και για το λόγο αυτό δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε αυτό οι διατάξεις του αστικού κώδικα που αφορούν περιουσιακά δικαιώματα (πχ. ενοχικό). Για παράδειγμα η υπόσχεση πώλησης ενός αγαθού είναι αμετάκλητη, ενώ παράλληλα η άρνηση της παράδοσης του αγαθού μπορεί να οδηγήσει στην υποχρεωτική παράδοση με την παρέμβαση της δικαστικής αρχής. Αντίθετα στην περίπτωση για παράδειγμα της πορνείας η άρνηση προσφοράς υπηρεσιών δε θα μπορούσε να οδηγήσει στην υποχρεωτική παροχή τους η οποία θα ήταν ίση με το αδίκημα του βιασμού. Αντίστοιχα στο εμπόριο των οργάνων η συγκατάθεση δεν μπορεί επίσης να είναι αμετάκλητη (Carnegy- Arbuthnot 2017: 88). Επιπλέον πριν τη συμφωνία θα πρέπει να υπάρχει πλήρης ενημέρωση των δοτών ή ακόμα και έλεγχος της ψυχολογικής τους κατάστασης.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί πως κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος για τα αποτελέσματα μιας τέτοιας πρακτικής. Το μόνο σίγουρο είναι πως αν δεν παρθεί το ρίσκο το έλλειμμα μοσχευμάτων θα συνεχίσει να αυξάνεται ενώ παράλληλα το παράνομο εμπόριο θα συνεχίζει να ανθίζει.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αδάμη, Αλεξάνδρα. 1996. “Ο Προσδιορισμός του Θανάτου στην Ελληνική Νομοθεσία και η Υποχρέωση Ιατρικής Πιστοποίησής του.” *Ελληνική Δικαιοσύνη* 37 : 535-541

Βασιλικό Διάταγμα 2/14.5.1835 “*Περί αρμοδιότητος των εμποροδικείων*”

Εφετείο Αθηνών Απόφαση 2231/1994

Κοινή Υπουργική Απόφαση 4932/2017. *Ρύθμιση θεμάτων τεχνικού και λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία κέντρων αποτέφρωσης οστών νεκρών*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 441/Β/15-2-2017)

Κούρτης, Μαρίνος. 2002. *Αστικό δίκαιο μεταμοσχεύσεων*. Αθήνα : εκδ. Σάκκουλα 2002

N. 4554/2018. *Ασφαλιστικές και συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις Αντιμετώπιση της αδήλωτης εργασίας Ενίσχυση της προστασίας των εργαζομένων Επιτροπεία ασυνόδευτων ανηλίκων και άλλες διατάξεις*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 130/Α/18-7-2018)

N. 3448/2006. *Για την περαιτέρω χρήση πληροφοριών του δημόσιου τομέα και τη ρύθμιση θεμάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 57/Α/15.3.2006)

N. 3984/2011. *Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 150/Α/27-6-2011) όπως τροποποιήθηκε από το νόμο Ν. 4075/2012

N. 3875/2010. *Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και των τριών Πρωτοκόλλων αυτής και συναφείς διατάξεις*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 158/Α/20-9-2010)

N. 4216/ 2013. *Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ Α' 266/10.12.2013)

N. 2619/1998 *Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής*. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ Α'132)

N. 2029/1992. Κύρωση της Συμφωνίας για τα κοινοτικά διπλώματα ευρεσιτεχνίας (μαζί με το Παράρτημά της και τα προσαρτώμενα σ' αυτήν Πρωτόκολλα) και του Πρωτοκόλλου σχετικά με ενδεχόμενη τροποποίηση των όρων θέσης σε ισχύ της Συμφωνίας. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 55/A/6-4-1992)

N. 4619/2019. Κύρωση του Ποινικού Κώδικα. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 95/A/11-6-2019)

N. 2696/1999. Κύρωση του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 57/A` 23.3.1999)

N. 3418/2005. Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 287/A` 28.11.2005)

N. 445/1968. Περί Νεκροταφείων και ενταφιασμού νεκρών. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ Α-130/14-6-1968)

N. 4198/2013. Πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και προστασία των θυμάτων αυτής και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 215/A/11-10-2013)

Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου [2011] Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης L 101/1

Οδηγίας 2010/53/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρώπινων οργάνων που προορίζονται για Μεταμόσχευση [2010] Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 207/14 (Οδηγία περί μεταμόσχευσης οργάνων)

Οδηγία 98/44/ΕΚ της 6^{ης} Ιουλίου 1998 για την έννομη προστασία των βιολογικών εφευρέσεων Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 213/13 (Οδηγία περί βιολογικών εφευρέσεων)

Ολομέλειας του Αρείου Πάγου Απόφαση : 1200/1976 Ποιν.Χρον ΚΖ. 447.

Ολομέλειας του Αρείου Πάγου Απόφαση: 34/1994 ΝοΒ 43.79

Ολομέλειας του Αρείου Πάγου Απόφαση: 5/2013

Παμπούκης, Κωνσταντίνος.1990. “Εισηγήσεις Εμπορικού Δικαίου..” Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα

Πέιου, Γαρυφαλλιά. 2019. “Ποινικό δίκαιο των μεταμοσχεύσεων: Η απαγόρευση οικονομικού ανταλλάγματος και το φαινόμενο της εμπορίας οργάνων.” Μεταπτυχιακή Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Προεδρικό Διάταγμα 456/1984. Αστικός κώδικας και ο Εισαγωγικός του νόμος. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ Α' 164/24.10.1984)

Πρόταση ψηφίσματος ευρωπαϊκού κοινοβουλίου σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103 (INI))

Πρωτόκολλο για την Αποτροπή, την Καταστολή και την Τιμωρία της Παράνομης Διακίνησης Προσώπων με σκοπό τη Σεξουαλική και Οικονομική Εκμετάλλευση, ιδιαίτερα Γυναικών και Παιδιών (ολοκληρώθηκε 15 Νοέμβριο του 2000, τέθηκε σε ισχύ 25 Δεκεμβρίου 2003) 2237 United Nations Treaty Series 319

Ράμμος, Χρήστος Ν. 2018 “Ευθανασία- πορίσματα νομολογίας και συνταγματική οπτική.” 1 -18

Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ολοκληρώθηκε στις 4 Νοεμβρίου 1950 και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Σεπτεμβρίου 1953) (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου) (ΕΣΔΑ)

Σύμβαση για τη χορήγηση των ευρωπαϊκών διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας (τέθηκε σε ισχύ 5 Οκτωβρίου 1973) (Σύμβαση για το ευρωπαϊκό δίπλωμα ευρεσιτεχνίας)

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις ενέργειες ενάντια στην εμπορία ανθρώπων (ολοκληρώθηκε 16 Μαΐου 2005, τέθηκε σε ισχύ 1 Φεβρουαρίου 2008) 197 CETS 1

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (Σύμβαση του Οβιέδο) (ολοκληρώθηκε 4 Απριλίου 1997, τέθηκε σε ισχύ 1 Δεκεμβρίου 1999) 164 CETS 1

Σύνταγμα της Ελλάδος Όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ Α 211/24.12.2019)

Τσαούση, Ασπασία Ι. 2002 “Αυτοκτονία & αξιοπρεπής θάνατος: προβληματισμοί από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας του δικαίου.” *Pro Justitia* 1: 1-19

Φαρδής, Απόστολος Γ. 2018. “Το status του ανθρωπίνου σώματος.” *Μεταπτυχιακή Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιον Αθηνών*

Χατζηκώστας, Κωνσταντίνος. 2005 ‘Μερικές σκέψεις για τον πατερναλισμό στο Ποινικό Δίκαιο με αφορμή τον αξιόποιο χαρακτήρα της χρήσης κα των πράξεων διακίνησης ναρκωτικών.’ *Νομική Βιβλιοθήκη* 739-755

Χατζής, Αριστείδης, Ιανουάριος 2017 “ Φιλελευθερισμός .” Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα

Χατζής, Αριστείδης, Φεβρουάριος 2011 “ Τα όρια της Ελευθερίας ” Διάλεξη : Κέντρο Ελεύθερων μελετητών

Ψήφισμα του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου σχετικά με τη σωματεμπορία. 1999 Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης C 032/0088

Ψήφισμα 2017/C 285/11 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 285/78

Ξένη Βιβλιογραφία

Applebaum, Benjamin. 1992. “Moore v. regent of the university of California: Now the California Supreme Court has spoken, what has it really said?” *New York Law School Journal of Human Rights* 9 : 495 - 539

Aust. Taylor, 2017. “A Case for an Opt-Out Organ Donation System in Canada.” *7 Journal medical de l’Université d’Ottawa* 7 : 24-26

Becker S. Gary & Elias J. Julio. 2007. “Introducing Incentives in the Market for Live and Cadaveric Organ Donations.” *Elsevier Economics and Human Biology* 29 : 128-137

Belgique. 1986. “Loi sur le prélèvement et la transplantation d'organes”

Belgique. 2002. “Loi relative à l'euthanasie”

Bernard Philippe & Gervais J. Sarah & Allen Jill & Delme Alice & Klein Olivier. 2015. “From Sex Objects to Human Beings: Masking Sexual Body Parts and Humanization as Moderators to Women’s Objectification.” *Psychology of Women Quarterly* 674 1 -15

Bilgel, Firat. 2011. “The Law and Economics of Organ Procurement.” PhD thesis *Universita di Bologna, Universität Hamburg, Erasmus University Rotterdam*

Bowden, Jacqueline. 2013. “Feeling Empty? Organ Trafficking & Trade: The black market for human organs.” *Intercultural Human Rights Law Review* 8 : 451- 495

Canada. 2016. “Bill C-14, legislation on medical assistance in dying”

Carnegy-Arbuthnott, Hannah M. 2017 “An institutional approach to property and self-ownership.” PhD, *University College London*

Carnegy-Arbuthnott, Hannah M. 2019 “My body and other objects: The internal limits of self-ownership.” *European Journal of Philosophy* 1 - 18

Carter vs Canada (Attorney General) Supreme Court of Canada 2016

Crepelle, Adam. 2016. “A Market for Human Organs: An Ethical Solution to the Organ Shortage.” *Indiana Health Law Review* 13 : 18 – 81

- Charles Venner v. State of Maryland. 1976. 30 Md. App. 599 (1976) (Court of Special Appeals of Maryland)
- Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health, 497 U.S. 261 (1990)
- “Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health” (Legal Dictionary The Law Dictionary for Everyone, 19 February 2019) <<https://legaldictionary.net/cruzan-v-director-missouri-dept-of-health/>> συμβουλευτηκε 11 Μαρτίου 2020
- Dabrowska, Bender & Grażyna Dykowska & Żuk Wioletta & Milewska Magdalena & Staniszewska Anna. 2018. “The impact on quality of life of dialysis patients with renal insufficiency. Patient preference and adherence.” *Dovepress* 12 : 557 – 583
- Dick, Lawrence. 2011. “The New Paradigm: Donor Ownership of Patent Rights Through Contract Law.”
- Doodeward v Spence. 1908. Australia.6 CLR 406
- Douzinas, Costas & McVeigh, Shaun. 1992. *The Tragic Body : The inscription of Autonomy in Medical Ethics and law*. USA : Dartmouth, edn Sally and McVeighm Shayn
- Dr. Hagiwara vs University of California. USA
- Edelman, James. 2015. “Property rights to our bodies and other products.” *University of Western Australia Law Review* 39 (2) : 47 - 70
- Elster, Jon. 1993. *Local justice: How institutions allocate scarce resources and necessary Burdens*. Chicago: Russell Sage Foundation
- European Court of Justice. 2011. “Oliver Brüstle κατά Greenpeace C-34/10”
- European Tribunal. 2002. “Howard Florey / Relaxin T 0272/95 (Relaxin)”
- Eyting, Markus & Hosemann, Arne & Johannesson, Magnus. 2016. “Can monetary incentives increase organ donations?” *Economic Letters* 142 : 56-58
- France. 2016. “Loi n° 2016-87 du 2 février 2016 créant de nouveaux droits en faveur des malades et des personnes en fin de vie”
- France. 1976. “Loi n°76-1181 du 22 décembre 1976 relative aux prélèvements d' organes”
- Frederick, Danny. 2010. “A competitive market in human organs.” *Libertarian Papers* 2:1-21

- George, Alexandra. 2001. "Property in the Human Body & its parts. Reflections on Self-Determination in a Liberal Society." *European University Institute* 1 : 1-88
- Germany. 1937 "Strafgesetzbuch (StGB) (German Criminal Code)"
- Goodwin, Michele. 2007. "The body market: race politics & private ordering." *Arizona Law Review* 49 : 599 – 636
- Gruat, Renaud. & Bicchochi, Chantal. 2010. "Consentement présumé et accueil de la famille et des proches." *Laennec* 58 : 37 – 47
- Haas vs Switzerland ECHR [2011] 31322/07
- Hart, Herbert L A. 1954. *Definition and Theory in Jurisprudence*. United Kingdom : Oxford University Press
- International Covenant on Civil and Political Rights (signed at 16 December, entered into force 23 Mars 1976) 999 United Nations Treaty Series 171,
- Kant, Immanuel. 1963. *Lectures on Ethics*. New York: Harper and Row
- Koch vs Germany ECHR [2012] 497/09
- Lampert and others vs France ECHR [2015] 46043/14
- Lippert, Kasper R. 2008. "Against Self-Ownership: There Are No Fact-Insensitive Ownership Rights over One's Body." *Philosophy & Public Affairs* 36 : 86 - 118
- Locke, John. 1764 *Two Treatises of Government*. London: A. Millar et al.
- Mahoney, Julia D. 2009. "Altruism, Markets and organ procurement." *Law and Contemporary problems* 72 : 17 – 35
- Muller, Fernando S. 2018. "Kant and the commons : Understanding anthropocentrism in Kant's philosophy of right." *Etica & Politica / Ethics & Politics* 3 : 781-814
- Munzer, Stephen A. 2011. "A Bundle Theorist Holds On to His Collection of Sticks." *Econ Journal Watch* 8 : 265-73
- Netherlands. 2001. "Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (Law of 12 April 2001, on the assessment of termination of life on request and assisted suicide and amendment of the Criminal Code and the Funeral Services Act (Termination of Life on Request and Assisted Suicide Testing Act.)"
- Nussbaum, Martha C. 1995 "Objectification." *Philosophy and Public Affairs Research Library Core* 24 : 249 - 291

Palmquist, Stephen R. 2016. "Kant's Perspectival Solution to the Mind-Body Problem - Or, Why Eliminative Materialists Must Be Kantians." *Department of Religion and Philosophy Journal Articles* 4 : 1 - 16

Polichroniou, Ariadni. 2019 "The question of the prohibition of prostitution in Europe: A comparative overview of the Nordic and the German- Dutch model and the inconsistencies of the Greek Legislation." *Bioethica*, 5(1) : 67-87

Pretty vs United Kingdom ECHR [2002] 2346/02

Rao, Radhika. 2007. "Genes and Spleens: Property, Contract, or Privacy Rights in the Human Body?" *Journal of Law, Medicine & Ethics* 35 : 371 – 382

R (Nicklinson) v Ministry of Justice [2014] UKSC 38

R v Kelly. 1998. *United Kingdom 3 All ER 741*

R v Rothery. 1976. United Kingdom. *Crim LR 69*

R v Bentham to House of Lords. 2005. United Kingdom

Shaw, Malcolm N. 2012. *International law*. United Kingdom : *Cambridge University Press*

Shawn, Harmon H.E. & Graeme, Laurie T. 2010. "Yearworth v North Bristol NHS Trust: Property, Principles, Precedents and Paradigms." *Cambridge University Press* 69 : 476 - 493

Tiedemann, Marlisa & Bulter, Martha. 2015. "Carter v. Canada: The Supreme Court of Canada's Decision on Assisted Dying." *Library of Parliament Ottawa, Canada* 47 : 1 - 9

Titmuss, Richard M. 1997. *The Gift of Relationship*. The New Press

UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities), 8 April 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5

United States. 1776. "Declaration of Independence of Thirteen Colonies"

United States. 1984. "National Organ Transplant Act" (NOTA)

United Kigdom. 1984. "Anatomy Act"

United Kingdom. 1961. "The Human Tissue Act"

United Kingdom. 1989. “The Human Organ Transplants Act”

University of California vs Hoffman La Roche. USA

Varden, Helga. 2018. “Kant on Sex. Reconsidered - A Kantian account of sexuality: sexual love, sexual identity, and sexual orientation.” *Feminist Philosophy Quarterly* 4 : 1 - 33

Widerquist, Karl. 2010 “Lockean Theories of Property: Justifications for Unilateral Appropriation.” *Public Reason* 2 (1): 3-26

Xuejun, Parsons H. & Yang, Teng D. & Moore, Dennis A. Snyder, Evan Y. 2011 “Patents on Technologies of Human Tissue and Organ Regeneration from Pluripotent Human Embryonic Stem Cells.” *Recent Patents on Regenerative Medicine* 1 : 142-163

Zeegers, Nicolle. & Althoff, Martina. 2015 “Regulating Human Trafficking by Prostitution Policy? An Assessment of the Dutch and Swedish Prostitution Legislation and its Effects on Women’s Self-determination.” *European Journal Comparative Law Governance* 2 : 351 - 378

Ιστοσελίδες

Ανθόπουλος, Χαράλαμπος & Ακριβοπούλου, Χριστίνα. 2015 «Εισαγωγή στο Δίκαιο και στους Συνταγματικούς Θεσμούς». (26/05/2020) www.kallipow.gr

Δουγαλής, Ζήσης. 2016. «Ενημέρωση και συναίνεση του ασθενούς: Πότε δεν απαιτείται – Δικαίωμα μη γνώσης» *Ιατρικό Δίκαιο* (15/03/2020) <https://www.iatrikodikaio.com/%CE%B5%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%AD%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B7%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BD%CE%B5%CF%83%E%B7%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%B1%CF%83%CE%B8%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%8D%CF%82/>

EOM. «Εγκεφαλικός θάνατος». 2020. *EOM* (05/03/2020) <https://www.eom.gr/egkefalikos-thanatos/>

Καραγιαννοπούλου, Δέσποινα. 2019. «Στις τελευταίες θέσεις παγκοσμίως η Ελλάδα στους δότες μεταμοσχεύσεων με 45 δότες». *iatronet* (13/12/2019) <https://www.iatronet.gr/eidiseis-nea/perithalpsi-asfalisi/news/50208/stis-teleftaies-theseis-pagkosmiws-i-ellada-stoys-dotes-metamosxfsewn-me-45-dotes.html>

Κωστάκης, Αλκίνοος. 2005. «Λήψη Οργάνων για Μεταμόσχευση από Πτωματικούς Δότες». *Transplantation.gr* (12/11/2019) http://www.transplantation.gr/article_patients.asp?patient_id=&medicine_id=6&category_id=&article_id=273

Παπαδόπουλος, Γιάννης. 2017. «Η απόγνωση τους έστειλε στα χέρια του «Δρ. Τρόμου»» *Kathimerini.gr* (17/12/2019)

<https://www.kathimerini.gr/930538/interactive/epikairothta/ereynes/h-apognwsh-toys-estelne-ton-dr-tromo#secondPage>

Παπαδόπουλος, Γιάννης. 2017 «Ταξίδι ζωής και θανάτου στην Ινδία». *Kathimerini.gr*. (17/12/2019) <<https://www.kathimerini.gr/932100/interactive/epikairothta/ereynes/ta3idi-zwhs-kai-8anatoy-sthn-india>>

Πικραμένος, Μιχάλης. 2019. «Τι σημαίνει ότι μπορώ να αναπτύξω ελεύθερα την προσωπικότητά μου;». *ΣΥΝΤΑΓΜΑ WATC.gr* (19/02/2020) <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-simainei-oti-boro-na-anaptyxo-elfthera-tin-prosopikotita-mou/>

Προβατάς, Σωκράτης. 2019. «Το προστατευόμενο έννομο αγαθό». *Όμιλος νομικών Σωκράτη Προβατά* (26/05/2020) <https://www.provataslaw.gr/%CE%BD%CE%AD%CE%B1/%CF%84%CE%BF%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%8C%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%AD%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%BF-%CE%B1%CE%B3%CE%B1%CE%B8%CF%8C>

Χατζηβασίλης, Μιχάλης. 2018 «Στο δικαστήριο ο εγκέφαλος κυκλώματος για εμπορία οργάνων». *philenews*. (17/12/2019) < [https://www.philenews.com/koinonia/eidiseis/article/475086/sto-dikastirio-o-eggefalos-kyklomatos-ga-emporία-orgnon](https://www.philenews.com/koinonia/eidiseis/article/475086/sto-dikastirio-o-eggefalos-kyklomatos-ga-emporია-orgnon)

2017. «Εμπόριο οργάνων με το όνειρο της Ευρώπης». *tvxs* (15/12/2019) <https://tvxs.gr/news/eyropi-eop/emporio-organon-me-oneiro-tis-eyropis>

Venner v. State” (JUSTIA US Law) <<https://law.justia.com/cases/maryland/court-of-special-appeals/1976/166-september-term-1975-0.html>> συμβουλευτηκε 16 Μαρτίου 2020

Forsyth, Alex. 2017. «Εμπορος οργάνων αποκαλύπτει τα πάντα για τη... «δουλειά» του” *tvxs* (15/12/2019) <https://tvxs.gr/news/kosmos/o-emporos-organon-poy-psaxnei-thiramata-stoys-syroys-prosfyges>

CNN Greece. 2018. «Έλληνας δικάζεται σε υπόθεση εμπορίου ανθρώπινων οργάνων που συγκλονίζει την Κόστα-Ρίκα». *Newsroom, CNN Greece* (17/12/2019) <<https://www.cnn.gr/news/kosmos/story/96119/ellinas-dikazetai-se-ypothesi-emporioy-anthropinon-organon-poy-sygklonizei-tin-kosta-rika>>

Cherry, Kendra. 2020 «Differences of Extrinsic and Intrinsic Motivation». *verywellmind* (14/01/2020) <https://www.verywellmind.com/differences-between-extrinsic-and-intrinsic-motivation-2795384>

- Christopher, Schuetze. 2020. «German Court Overturns Ban on Assisted Suicide». *The New York Times* (26/02/2020) <https://www.nytimes.com/2020/02/26/world/europe/germany-assisted-suicide.html>
- Conseil Constitutionnel de France. 2017. “Décision n° 2017 - 632 QPC : Procédure collégiale préalable à la décision de limitation ou d’arrêt des traitements d’une personne hors d’état d’exprimer sa volonté. ” <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2017/2017632QPC.htm>
- Diamond v. Chakrabarty. 1980 447 U.S. 303 (1980)” (JUSTIA US Supreme Court) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/447/303/>> συμβουλευτηκε 2 Απριλίου 2020
- Hecht v. Superior Court (Kane) (1993) βλ. “Hecht v. Superior Court (Kane) (1993)” (JUSTIA US Law) <<https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/4th/16/836.html>> συμβουλευτηκε 4 Απριλίου 2020
- Moore v. Regents of University of California (1990), (California Supreme Court) βλ. “Moore v. Regents of University of California” (1990) (JUSTIA US Law) <<https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/3d/51/120.html>> συμβουλευτηκε 12 Μαρτίου 2020 (Moore case)
- Nicklinson v Ministry of Justice 2014' (Lawteacher.net, Ιανουάριος 2020) <<https://www.lawteacher.net/cases/nicklinson-v-ministry-of-justice-v-ddp.php?vref=1>> συμβουλευτηκε 11 Μαρτίου 2020
- Re JS (Disposal of Body) [2016] EWHC 2859 (Fam) βλ. “Re JS (Disposal of Body) [2016] EWHC 2859 (Fam) (Family Law Week) <<https://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed168052>> συμβουλευτηκε 13 Μαρτίου 2020, παρ. 23
- Shimazono, Yosuke. 2007. «The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information». *World Health Organization* (15/03/2020) <https://www.who.int/bulletin/volumes/85/12/06-039370/en/>
- United States v. Garber (1979) βλ. “Garber v. United States, 145 F.2d 966 (6th Cir. 1944)” (JUSTIA US Law) <<https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/145/966/1476125/>> συμβουλευτηκε 3 Απριλίου 2020
- Williams v. Williams [1882] ChD 659, CA βλ. 'Williams (JW) v Williams (MA)' (Lawteacher.net, April 2020) <<https://www.lawteacher.net/cases/williams-jw-v-williams-ma.php?vref=1>> accessed 11 Μαρτίου 2020
2016. «Who owns your body when you die». *Bebarkerevans* (05/04/2020) <https://www.barkerevanslaw.co.uk/2016/05/who-owns-your-body-when-you-die/>

